

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Т. В. Кузнєцова

ПСИХОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

(психолого-філософський аналіз)

Курс лекцій

Київ 2005

ББК 88.5я73
К89

Рецензенти: *О. В. Антошок*, д-р політ. наук, проф.
А. М. Львовичкіна, канд. психол. наук, доц.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 28.09.04)

Кузнєцова Т. В.

К89 Психологія культури : (Психол.-філос. аналіз): Курс лекцій. – К. : МАУП, 2005. – 152 с. : іл. – Бібліогр.: в кінці розд.

ISBN 966-608-450-3

У пропонованому курсі лекцій розглядаються актуальні питання психології культури як науки про поведінку людей, пов'язану з їх належністю до різних культурно-історичних епох, етносів і культурних практик, досліджуються основні наукові й прикладні проблеми історичної, етнічної та кроскультурної (порівняльно-культурної) психології. У посібнику висвітлюються також поняття історіогенезу, етногенезу та культурогенезу людської психіки. Проаналізовано особливості взаємодії культури й особистості.

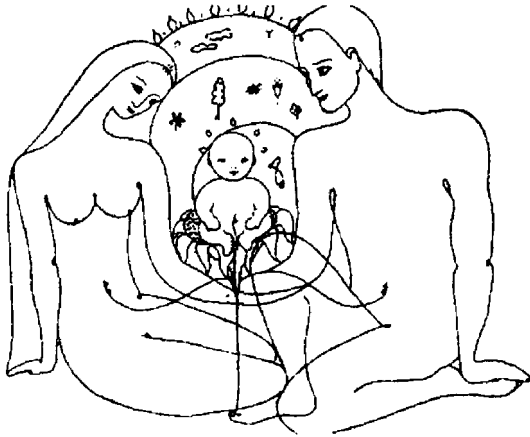
Для студентів та викладачів вищих навчальних закладів, фахівців у галузі психології, соціології, культурології, а також для політологів і країнознавців.

ББК 88.5я73

ISBN 966-608-450-3

© Т. В. Кузнєцова, 2005
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2005

*Моїм батькам
і вчителям*

Вступ до психології культури

- *Історія становлення та предмет психології культури*
  - *Місце психології культури в системі психологічного знання*
  - *Міждисциплінарні зв'язки і структура психології культури*
-
-

1.1. Історія становлення та предмет психології культури

Потреба й здатність жити в культурному середовищі – головна характеристика людини. Не випадково до осмислення ролі культури зверталися і педагоги, і філософи, і психологи. Один із засновників психологічної науки В. Вундт вважав, що психологія повинна мати дві частини, кожна з яких співвідноситиметься з різними рівнями людської психіки та розвиватиметься за власними законами і методами; що друга частина психології має досліджувати проникнення культури в психіку. Але основна теза В. Вундта не знайшла належного розвитку в межах створеної наукової парадигми. Експериментальна психологія не передбачала введення культури як складової людської природи, у XIX і XX ст. людину вивчали як соціальну тварину. Ця метафора стала світоглядною установкою молоді науки про душу, яка протиставила себе попередньому уявленню про створення людини за образом і подобою Бога. Отож, як культура, психіка й ноосфера взаємно впливають одна на одну – досі залишається найбільшою таємницею та найактуальнішою проблемою сучасної науки.

Чому ж дослідникам людської поведінки так важко враховувати культуру? Може тому, що економіка та психологія, які колись разом вивчали людську поведінку і були складовими моральної філософії, з розвитком нового, наукового, способу пізнання світу надто глибоко занурилися у дослідження матеріальних чинників і у створення штучних моделей і схем? До того ж їм сприяв такий “винятково науковий” метод дослідження, як експеримент, яким надзвичайно захопилася молода наука. **Водночас вивчення культури потребувало інших засобів, у тому числі дослідника, вільного від застарілих пізнавальних установок та ідеологічних стереотипів, здатного не тільки заглиблюватися у своєрідність чужої культури, щоб краще зрозуміти власну, а й допомагати вирішувати міжетнічні та міжрелігійні конфлікти, передбачати соціальні нововведення й експерименти, які йтимуть слідом за його відкриттями, їх побічні наслідки.**

Таким дослідником могла бути лише всебічно й гармонійно розвинена особистість, спроможна перетворити власний досвід психодуховного розвитку і розуміння соціальних потреб у професійно орієнтовані інтереси та завдання щодо входження молодих поколінь у соціально-культурне середовище і пристосування до нього. Але економіка, створивши штучну модель економічної людини, об-

межила тим самим свої пізнавальні можливості людської поведінки – модель стала її ідолом. Внаслідок чого постраждала жива природа та населення “економічно-розвинених регіонів”. Психологія ж, назвавши себе природничою наукою, заглибилася у вивчення здебільше матеріального носія психіки. Таким чином, культурна поведінка людини залишилася поза увагою обох напрямів.

Поява нових видів та знарядь праці, багатообіцяючі технічні винаходи спричинили, з одного боку, зростання промислового виробництва, міграцію населення з села у місто, з країни в країну, концентрацію великої кількості працівників на підприємствах і в установах, а звідси – проблеми організації спільної праці, підготовки фахівців, управління виробництвом, розподілу прибутків, соціальні конфлікти різного рівня тощо. З іншого боку, це стимулювало розвиток соціальних наук, зокрема соціальної філософії, педагогіки та психології, психології трудової діяльності, управління, політичної психології та ін. Поступово склалися і такі нові напрями соціальної психології, як економічна та культурна психологія. Економічна психологія, на відміну від економіки, почала працювати не зі штучною моделлю економічної людини, а навпаки – досліджувати економічну поведінку реальних людей. Ця поведінка пов’язана з прийняттям ними життєво важливих економічних рішень щодо того, як розпоряджатися грошовими і матеріальними засобами, ресурсами часу, фізичними, психічними та духовними силами. У поле зору психологів потрапили питання вибору людиною виду діяльності, професії, закладу освіти, форми навчання, викладача, виробничого колективу, місця проживання, часу вступу в шлюб, народження дитини, купівлі дорогих речей, відпочинку, міграції в іншу країну, а ще реклами, туризму, бізнесу тощо. Отож, відійшовши від моделі економічної людини, економічна психологія почала створювати рамки-схеми досліджень економічної поведінки.

У свою чергу **психологія культури почала вивчати взаємодію людини і культури, а також культурну поведінку, тобто ставлення до культури і розпорядження її надбанням.** Основою своїх досліджень психологи обрали такий сценарій взаємодії людини і культури, де і людина, й культура одночасно виступають і як суб’єкти, і як об’єкти впливу та перетворення.

Усвідомлення першопричинності духовних сил, або ж ставлення людини до життя і смерті, свободи самотності, любові й страху, до гармонії внутрішнього світу зі світом зовнішнім, матеріальним,

який так вабить її, глибоко вкорінене в першоджерела людської цивілізації. Ранні форми усвідомлення значення культури в житті людини, яке значною мірою обумовлює культурну поведінку, зустрічаємо ще в прадавніх ритуалах, міфах, релігійних ученнях, епосі, казках.

Проте не тільки міфічний, релігійний, художньо-образний, а й філософський спосіб пізнання зачіпає світоглядні й освітні проблеми і говорить про необхідність кроскультурного (порівняльно-культурного) освоєння світу та першочергового розвитку почуттєво-емоційної сфери людини. Такі думки зустрічаємо у давньогрецького історика й філософа Геродота, який багато мандрував і описав понад п'ятдесят країн, а також у Піфагора, котрий навчатися ходив до храмів Єгипту; повернувшись у зрілі роки на батьківщину, заснував навчальний заклад, який став прообразом майбутніх академій. Він вважав, що спочатку учнів треба навчати мистецтв, мов, історії, філософії, а вже потім точних знань, математики, астрономії та ін.

Про значення культури у розвитку особистості писали майже два століття тому Г. Гегель і Г. Сковорода. Григорій Савич вважав, що освічена, культурна людина має опанувати символічну й образну мови як артефакти культури. Він застерігав від звуження й зведення освіти тільки до природничих наук.

Із появою нового, наукового способу пізнання світу з притаманними йому методами досліджень, мовою понять і категорій про вплив культури на розвиток психіки говорили такі відомі психологи, як Л. Виготський, О. Лурія, М. Коул, Д. Мацумото та ін. Культуровідповідну освітню програму намагався розробити і впровадити відомий філософ, психолог і педагог Р. Штайнер, ідеї якого запроваджено в навчально-виховні плани вольдорфських шкіл спочатку в Німеччині, а потім і в інших країнах світу. Цікаво, що діти, які закінчують ці школи, – кращі за показником загального психічного розвитку, вони бажаніші як студенти вищих навчальних закладів. Спробу запровадити в освітніх закладах систему кроскультурних тренінгів особистісного розвитку у формі психолого-педагогічного театру зустрічаємо в діяльності практичного психолога, педагога й актора Ж. Гавера. Але й досі немає належного науково обґрунтованого психологічного забезпечення інформаційно-предметного і методичного змістів навчальних планів і систем виховання з урахуванням необхідності кроскультурного освоєння світу. Це викликано не тільки відсутністю необхідних знань у галузі психології культури, а й браком професійних

дослідників. Таким чином, напрям цей стає не тільки особливо актуальним, а й потребує відповідного інформування наукової громадськості та студентської молоді саме сьогодні, коли невпинно зростає потреба у використанні потенціалу культури для розбудови молодій українській державі і громадянського суспільства, для розробки національної ідеї й технології виховання.

Питання для самоконтролю

1. Чому потреба й здатність жити в культурному середовищі – важлива характеристика людини? Обґрунтуйте свою думку.
2. Чим відрізняється науковий спосіб пізнання світу від побутового, міфічного, релігійного, художньо-образного, філософського, міфологічного, онтопсихологічного та кроскультурного? Назвіть спільні й відмінні риси.
3. Чому експериментальна наука не допускала введення культури як складової людської природи?
4. Яка метафора і чому стала світоглядною установкою молодій науки про душу? Чи згодні ви з нею? Поясніть свою думку.
5. Яка проблема є найактуальнішою для сучасної психології і чому?
6. Чому дослідникам людської поведінки так важко враховувати культуру?
7. Чому культурна поведінка залишилася поза увагою молодій економіки та психології?
8. Які чинники стимулювали розвиток соціальних наук?
9. Що вивчає економічна психологія?
10. Що є предметом психології культури? Визначте спільне й відмінне у предметах економічної та культурної психології.
11. Де зустрічаються ранні форми усвідомлення значення культури в житті людини? Наведіть приклади.
12. Чому психологія культури стає особливо актуальною на сучасному етапі розвитку української держави?

1.2. Місце психології культури в системі психологічного знання

Сучасна психологія розвивається надзвичайно швидко: її інформаційний обсяг щороку подвоюється. Для систематизації її надбання використаємо образ дерева психологічних знань. Отож корінням цього дерева стануть такі напрями, як анатомія та фізіологія вищої нервової діяльності, психофізіологія, зоопсихологія, порівняльна психологія. Загальна психологія утворить першу половину стовбура, а соціальна психологія – другу. Гілками цього дерева стануть експериментальна та диференціальна, вікова й педагогічна психологія; психологія трудової діяльності, відпочинку та людської гідності, психологія управління, політична психологія, інженерна й військова психологія; психологія особистості, сім'ї, юридична психологія, психологія творчості, науки, спорту, мистецтва, релігії, економічна й культурна психологія... Всього понад сто наукових напрямів.

Навчальні дисципліни, які є корінням цього дерева психологічних знань і першою половиною його стовбура, розповідають про матеріального носія психіки. Тут психологія виступає в ролі природничої науки і тому називається арифметикою психології. Другу половину стовбура утворює соціальна психологія, яка належить до соціальних наук, її називають алгеброю психології, адже вона досліджує багато факторів і чинників, які впливають на взаємодію людей. Гілки ж цього дерева психологічних знань підносять психологію до гуманітарних наук, до вищої психології. На самому вершечку – економічна та культурна психологія. Вони враховують також культурні та економічні чинники людської поведінки і використовують номотетичні та ідеографічні методи дослідження (рис. 1).

Цікаво, що деякі вчені вважають психологію культури не тільки філософією психології, а й наукою майбутнього. Узагальнюючи огляд інформаційного простору психологічних знань, ми приходимо до усвідомлення того, що **психологія існує одночасно в трьох іпостасях як природнича, соціальна та гуманітарна наука**. Не випадково наукознавці називають її найскладнішою наукою у світі, яка завдяки соціальній психології змінила своє ставлення до проблем людської взаємодії, стосунків і спілкування. Цим за 15 років до кінця минулого тисячоліття відкрила двері в науково-гуманітарний прогрес XXI ст.

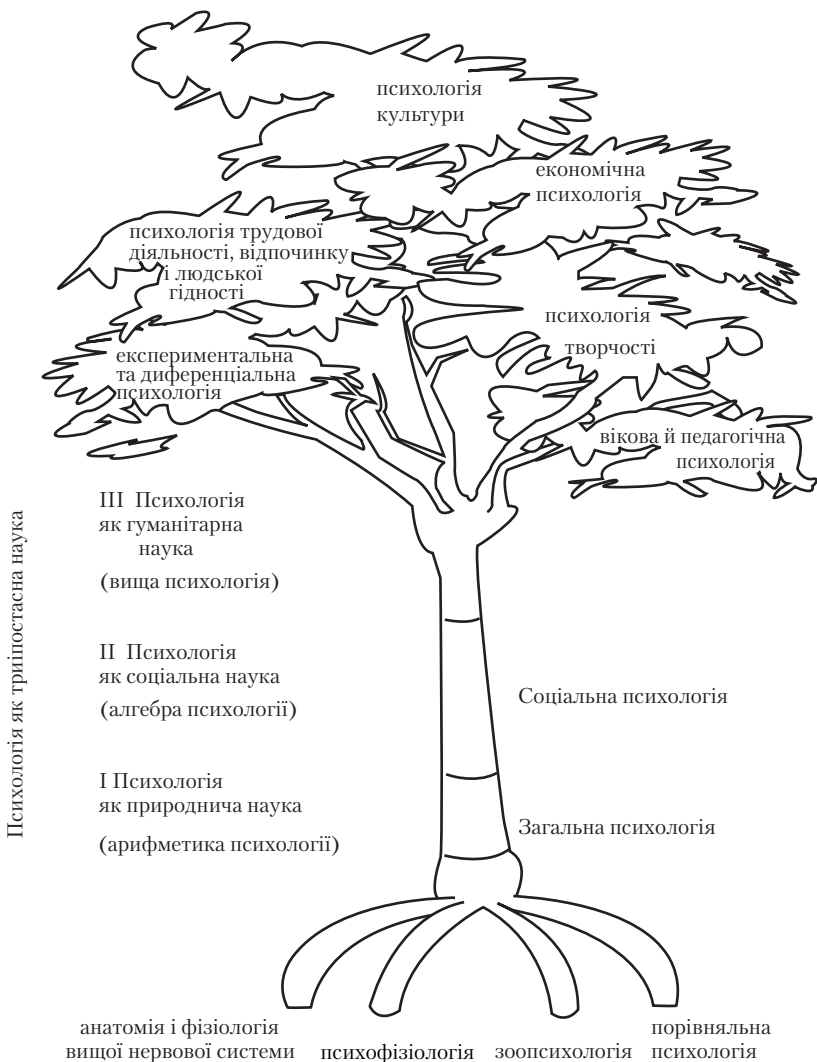

Рис. 1. Дерево психологічних знань

1.3. Міждисциплінарні зв'язки й структура психології культури

Психологія культури, або ж культурно-історична психологія, виникає на межі психології та широкого кола наук, до якого належать археологія, антропологія, історія, соціологія, культурологія, етнографія й етнологія, а також філософія, міфологія, філологія, мистецтвознавство, мовознавство, наукознавство, релігієзнавство та ін.

Психологія культури складається з трьох основних напрямів досліджень – історична психологія, етнічна психологія і кроскультурна (порівняльно-культурна) психологія. Історична психологія першою виділилася в окрему дисципліну. Невдовзі відокремлюється етнічна й кроскультурна психологія. Кроскультурна психологія, у свою чергу, поділяється на дві частини – зовнішньокультурні та внутрішньокультурні дослідження (рис. 2).

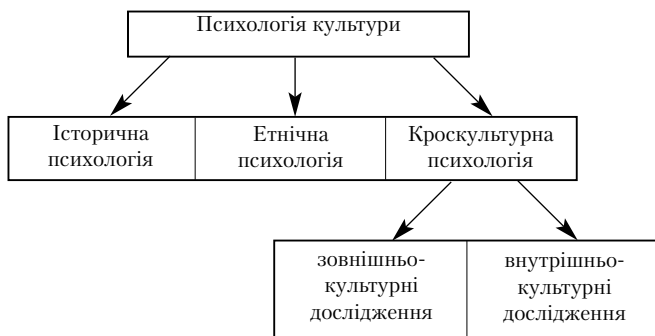

Рис. 2. Структура психології культури

Якщо етнічна психологія співвідноситься з поняттям етносу й етногенезу, а історична – з поняттям історії та історіогенезу, то кроскультурна психологія – з поняттям культури, культурогенезу і культурної практики.

Історична психологія, досліджуючи розвиток людської психіки від появи першолюдності і до нашого часу, тобто історіогенез, має зіставляти різні культурні епохи. Кроскультурна психологія, на відміну від історичної, порівнює різні культурні практики, переважно в межах теперішнього часу. Етнопсихологія намагається вивчати ті психологічні особливості індивіда або ж групи людей,

які пов'язані з їх етнічною належністю. Хоча ці напрями і мають різні предмети дослідження, **основними чинниками психічного розвитку людини всі вони вважають працю** (види діяльності, професії залежно від екологічного та інших факторів), **спілкування й освіти**, включаючи такі її вихідні форми, як традиція, в тому числі релігійна (духовні вчення, ритуали, обряди, свята з притаманною їм мовою образів, знаків, символів, символічних предметів та дій). Іншими словами, традиція – це система заходів відтворення цінностей і норм поведінки, форм індивідуального і спільного психічного життя.

Людська психіка, соціальне оточення, мова і культура постійно перебувають у процесі розвиваючої взаємодії (рис. 3). І психологія, немов “повелителька часу”, спроможна завдяки своїм методам не тільки уповільнювати миттєвий перебіг психічних процесів, а й прискорювати плин історичних епох, щоб дослідити культурні чинники, які зумовлюють людську поведінку.

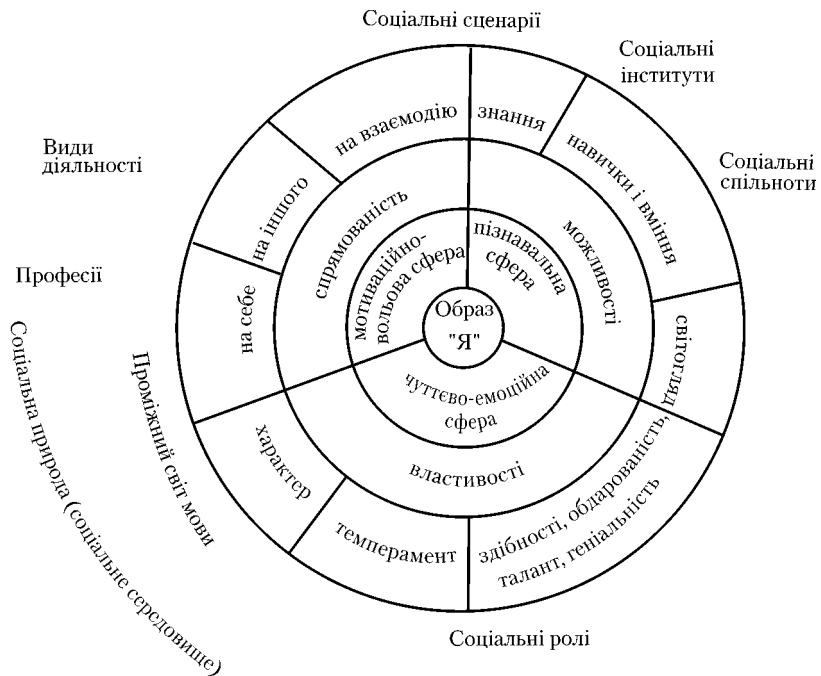

Рис. 3. Соціально-психологічна структура особистості у соціокультурному і культурно-історичному просторах

Питання для самоконтролю

1. Які психологічні дисципліни належать до природознавчих наук?
2. Які психологічні дисципліни належать до соціальних наук?
3. Які психологічні дисципліни належать до гуманітарних наук?
4. Чому психологію вважають однією з найскладніших наук?
5. Завдяки чому соціальна психологія змогла відкрити двері в науково-гуманітарний прогрес?
6. На межі яких наук виникає психологія культури?
7. Назвіть основні напрями досліджень психології культури.
8. З якими поняттями співвідноситься історична, етнічна і крос-культурна психологія?
9. Назвіть основні чинники психічного розвитку людини.
10. Уважно вивчіть схему, подану на рис. 3, і поясніть зв'язки між її окремими елементами.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Барская А. Д. Особенности мышления гомеровского человека. – Вестник МГУ. Сер. 14. Психология, 1997.
2. Белявский И. Г. Историческая психология. – Одесса, 1991.
3. Боброва Е. Ю. Основы исторической психологии. – СПб., 1997.
4. Вернан Ж. П. Происхождение древнегреческой мысли. – М., 1988.
5. Ильенков Э. В. Философия и культура. – М., 1991.
6. Лосев А. Ф. Эстетика возрождения. – М., 1982.
7. Образ-смысл в античной культуре. – Государственный музей изобразительных искусств имени А. С. Пушкина, 1990.
8. Психология: Учеб. для гуманитарных вузов / Под ред. В. Н. Дружинина. – СПб., 2001.
9. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991.
10. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха просвещения. – М., 1991.
11. Шкуратов В. А. Историческая психология. – М., 1997.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Тема 2

Історична психологія як наука

- *Історія становлення, предмет, принципи й завдання історичної психології*
  - *Методи історичної психології*
  - *Історична психологія про обожнення і духовність*
-
-

2.1. Історія становлення, предмет, принципи й завдання історичної психології

2.1.1. Історія становлення

Хоча історична психологія як галузь людського знання сформувалася на початку 40-х років ХХ ст., вона має глибоку передісторію. Її витoki сягають ранніх етапів історіогенезу, коли в окремих людей виникло усвідомлення їх історичної належності, тобто почала розвиватися історико-психологічна рефлексія і в “Я-концепції” з’явилася така субчастина особистості, як історична людина. Формування історико-психологічних знань віддзеркалено в прадавніх міфах, переказах, біблійних оповідях, літературно-художніх творах Гомера, історико-філософських нарисах Геродота, Платона та ін. Коли ж до міфічного, релігійного, філософського та художньо-образного способів пізнання світу долучився науковий, то в його межах спочатку в Росії, а пізніше й інших країнах почала розглядатися історико-психологічна проблематика. У першій половині ХІХ ст. вона зустрічається в працях слов’янофілів, західників, віддзеркалюється в діяльності членів Географічного товариства, зокрема вивчається психологія народів Росії. У другій половині ХІХ ст. в західноєвропейській науці з’являються перші історико-еволюційні нариси з психології народів. Вони мають описовий характер і ґрунтуються на вивченні продуктів духовної діяльності. З’являються праці Г. Спенсера, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, Х. Штейнтала, М. Лацаруса, В. Вундта, В. Дильтея та ін.

За часів радянської влади проблемами історичної психології займалися Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Лурія, Б. Поршнев, Л. Ациферова та ін. Л. Виготський був широкоосвіченою і талановитою людиною. Він добре розумівся на філософії, зокрема знав її німецьку історичну школу. Це допомогло йому сформулювати принцип культурно-історичної обумовленості людської психіки, який став основою побудови нової науки. Першу спробу емпіричного вивчення історичного розвитку пізнавальних процесів здійснив учень Л. Виготського О. Лурія. Дослідженню становлення людської психіки на ранніх стадіях історичного розвитку суспільства присвятив свої праці Б. Поршнев.

Зацікавленість проблемами історичної психології значно посилюється в 1980–1990 роках, що пов’язано з процесами перебудови

ви. Історико-психологічну проблематику в Україні розвивають І. Белявський (Одеса) і В. Роменець (Київ). У Росії – В. Шкуратов, Л. Спіцина, А. Барська та ін. Поступово формується теоретична основа, емпіричний фундамент, починають читатися відповідні факультативи, а потім і навчальні дисципліни, друкуються посібники, відбуваються міжнародні наукові конференції тощо.

Актуальність історичної психології в нашій країні значною мірою зумовлена двома групами факторів. Зовнішні чинники: незалежність, геополітичне розташування України, більш інтенсивні взаємовідносини з представниками різних культурних практик та ін. До внутрішніх факторів належать зміни, які відбуваються в різних сферах життєдіяльності України: економічній, політичній, культурній, соціальній тощо. Змінюється не тільки система соціально-економічних відносин, трансформується сама сфера духовного життя суспільства, його світовідчуття та світосприйняття, освіта й наука, церква й мистецтво, спілкування й управління тощо. Отже, збільшується не тільки інтерес до питань історії та психології, прагнення зрозуміти духовні та матеріальні витоки сучасних подій, статус і позиції людини у світі, у своїй рідній країні, а й бажання побудувати відповідні технології використання культурного надбання.

Людський дух цілісності, переходячи з однієї епохи в іншу, ніби розривається навпіл. Порівнюючи між собою складові частини, минуле й сучасне, зіставляючи “історичне” й “психічне”, ми отримуємо унікальну можливість синтезувати нове уявлення про час і про себе, відроджуючи втрачене почуття гармонії та єдності. Таке розщеплення і роздвоєння в історичному житті й людській свідомості необхідне для подальшого розвитку культурної рефлексії та історико-психологічного пізнання. Адже саме вони мають забезпечувати необхідними знаннями не так ситуативний, як тактичний і стратегічний вибір і прийняття суспільством життєво важливих економічних, соціально-політичних та культурно-історичних рішень у житті країни. Сучасна вітчизняна соціальна та гуманітарна наука, зокрема психологія культури, має піднятися до перетворення соціально-політичних, історичних і культурних завдань на професійно-орієнтовані проблеми, програми, технології, рекомендації та практику їх здійснення.

Завдяки своїй активній діяльності й ставленню до зовнішнього та внутрішнього світу людина – головна відтворювальна і рушійна сила історії. Як проєктивна істота, як системоутворююча інтегральна складова (суб’єкт) історичного процесу вона переорієнтовує його,

отож має добре усвідомлювати його людську складову, яка відображається не тільки в окремих артефактах культури, а й усією культурою як глобальним артефактом. З огляду на це надзвичайно важливо зрозуміти, як людина реагує на суспільно-історичні процеси, що додає сама, як на неї впливають різні ідеї, прагнення, уявлення, переживання. Адже людська психіка, свідомість, з одного боку, перебувають під тиском історичних закономірностей, з іншого – самі впливають на перебіг історії.

Змінюючи історію, людина змінює свій внутрішній світ: соціальні установки, цінності, орієнтації, мотивації, ієрархію потреб та інтересів, образ-“Я” тощо. І якщо вона враховуватиме психологічну та духовну складові у своїй практичній діяльності, то не виникатимуть ті суперечності між суспільно-історичним і психодуховним планами розвитку, які спричиняють соціальні конфлікти й кризи, соціальну пасивність і деградацію суспільства.

До перебудови такі проблеми глибоко не вивчалися. Це пояснювалося гомогенністю радянського суспільства, адміністративно-командними методами керівництва, ігноруванням соціально-психологічних факторів і засобів суспільного розвитку, економічним детермінізмом тощо. Втрата відчуття індивідуальності, реальної живої людини, заміна її моделлю, узагальненою схемою, обездуховлення історії призвели до глибокої кризи в країні. Сучасне суспільство стає дедалі мобільнішим й ігнорувати психологічний фактор дедалі небезпечніше. Постійне підвищення інтересу громадськості до досліджень у галузі психології культури, зокрема історичної психології, – ознака суспільного пошуку виходу із системної кризи.

Питання для самоконтролю

1. В яких художньо-літературних першоджерелах віддзеркалюються історико-психологічні знання людства?
2. Коли і де в межах наукового способу пізнання почала розвиватися історико-психологічна проблематика?
3. На вивченні чого ґрунтуються перші історико-еволюційні нарис з психології народів?
4. Коли сформувалася така галузь людського наукового знання, як історична психологія?
5. Які вчені займалися розробкою проблем історичної психології?
6. Чому в 1980–1990 роках посилюється зацікавленість учених проблемами історичної психології?

7. Якими зовнішніми та внутрішніми чинниками зумовлена актуальність історичної психології в Україні?
8. Що відбувається в психічному розвитку людей, які переживають перехід з однієї епохи в іншу?
9. Охарактеризуйте взаємозв'язок людини й історії, людської психіки й суспільства.
10. Чи потрібно суспільству враховувати людську складову історичного процесу? Поясніть свою думку.
11. Чому до перебудови глибоко не вивчалися проблеми динаміки внутрішнього світу людини, не враховувалася належно психологічна складова її практичної діяльності?
12. Які соціально-психологічні чинники призвели до глибокої кризи в країні?
13. Що є ознакою суспільного пошуку виходу із системної кризи в сучасній Україні?

2.1.2. Предмет, принципи і завдання історичної психології

Історична психологія вивчає соціально-історичну свідомість людини, малої і великої групи та суспільства як суб'єктів історичної діяльності й поведінки, як носіїв історичних норм і цінностей. Досліджуючи співвідношення історичного розвитку психічного світу з історією людства, вона виявляє історичні чинники, описує історіогенез людини й людства, здійснює діалог минулого і теперішнього, або ж "розмову з мертвими від імені живих в ім'я живих" (Л. Февр).

Досліджуючи реальну цілісну людину, історична психологія реалізує принцип цілісного підходу в психології. Вивчаючи ж людину за матеріальними і духовними продуктами її діяльності, в яких та втілює й об'єктивує свої можливості, вона одночасно реалізує і суб'єктно-діяльнісний підхід, який вважається найбільш сучасним і перспективним напрямом розвитку психологічної науки.

Оскільки історична психологія розвивається на межі багатьох наук, то вона стимулює впровадження міждисциплінарних досліджень і комплексного підходу, а також ідеографічних (опис окремих явищ в їх індивідуальних проявах) методів. Можна сказати, що історична психологія, здійснюючи синтез природничих, соціальних і гуманітарних підходів у пізнанні людської психіки, віддзеркалює найсучасніші тенденції й перспективи наукового пошуку взагалі.

- Основні завдання історичної психології:
- виявлення історіогенезу людської психіки;
  - структурно-функціональне вивчення психіки на різних етапах розвитку людської цивілізації;
  - дослідження психологічних факторів культурно-історичного процесу на різних етапах його розвитку;
  - виявлення закономірностей формування культурно-історичної рефлексії тощо.

2.2. Методи історичної психології

Психологія культури, зокрема історична психологія, розвиваючись на межі природничих, соціальних і гуманітарних наук, поєднують номотетичні й ідеографічні методи. Номотетичні методи переважно використовуються в природничих і соціальних науках (експеримент, обробка великого масиву статистичної інформації, моделювання тощо). Ідеографічні, або ж описові методи, притаманні, як правило, гуманітарним наукам. Вивчаючи пам'ятки й історичні джерела, які є продуктами діяльності людини і втілюють у собі її психологічні характеристики та властивості, історична психологія використовує специфічні інструментальні та мовні засоби опису психічного життя людей у минулому (рис. 4).

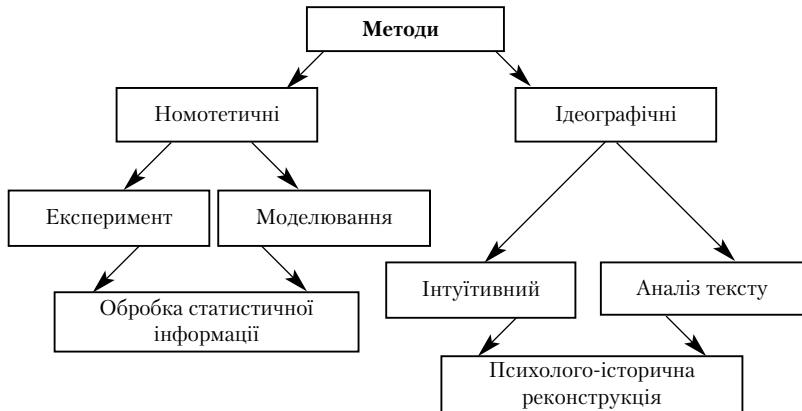

Рис. 4. Методи історичної психології

В арсеналі ідеографічних методів історичної психології – інтуїтивний метод, метод структурних моделей аналізу тексту та метод психолого-історичної реконструкції.

Інтуїтивний метод – це своєрідне, насамперед, почуттєве вживання в джерела, історичну добу, культурну практику, в образи історичних героїв тощо. Він потребує надзвичайних якостей живого реманенту (функціонального інструменту) – всебічно й гармонійно розвиненої особистості дослідника, який має бути одночасно і художником, і вченим, і поетом, і філософом, володіти не тільки мовою понять і категорій, а й мовою образів, символів і знаків, а також мати власний духовний досвід і сформовану метапам'ять (пам'ять про пам'ять). Цей метод належить до синтетичних методів, у ньому поєднується мистецтво стати і бути людиною з наукою. На відміну від зазначеного методу, метод структурних моделей аналізу тексту оперує процесами моделювання системи смислів і системи образів, які розташовуються в просторі метафор, які є його векторами і на яких будуються міфи, релігійні, філософські і художні твори. Цей метод використовує також вторинну інформативність. Джерела її – не так основні, як другорядні елементи тексту (ілюстрації до ідей, опис ситуацій, ставлення до них, загальне тло подій, його побутовий, суб'єктивний та образний аспекти). Скажімо, щоб відокремити реальність переживань і думок від художнього вимислу, дослідник має орієнтуватися не на зміст феномену, а на його процесуальний аспект, не на сюжет, а на вибір рішення й способи його виконання головними героями твору.

Останнім часом у науковий вжиток входить метод психолого-історичної реконструкції психіки людей минулих епох. Серед його розробників В. Кольцова, Л. Спіцина, А. Барська. Послідовні етапи-блоки цього методу утворюють своєрідну мапу циклічного маршруту, який багато разів проходить дослідник-психолог, котрий намагається відтворити психічні реалії конкретної епохи. Складовими цього шляху стали:

- вивчення проблемного сектору;
- постановка завдання в загальному вигляді;
- робота із джерелами;
- аналіз тексту;
- вибір вихідних теоретичних положень;
- формулювання гіпотези;
- створення психологічної моделі та мови описування;
- використання даних суміжних наук;

- отримання результатів та узгодження їх із попередньою гіпотезою, джерелами, проблемою, теоретичними положеннями, створеною моделлю тощо;

- висновки.

До загальних теоретичних положень належать ідеї інтеріоризації (П. Піаже, Л. Виготський), основні принципи розвитку самосвідомості, загальні уявлення про розвиток саморегуляції людини тощо. Хоча ці положення отримані під час вивчення психічного розвитку в онтогенезі, вони були переосмислені й застосовані щодо історіогенезу. Упродовж історичного розвитку відбувається своєрідна інтеріоризація зовнішнього досвіду і згортання екстеріоризованих здібностей, отриманих при засвоєнні нових видів діяльності, сценаріїв спілкування, знань, у внутрішній план. Внаслідок цього людина краще оволодіває абстрактно-логічним мисленням, поглиблює рефлексію та самосвідомість, вдосконалює засоби саморегуляції. **Критеріями розвитку в процесі історіогенезу стають характер засобів організації психічної діяльності, особливості взаємодії людини з природою, культурою, іншою людиною, із самою собою і Богом, співвідношення логічних і алогічних елементів у прийнятті життєво важливих рішень і способах їх виконання, особливості використання вербальної та невербальної мови, провідні засоби передачі інформації тощо.** Так, рівень розвитку мови та мислення виявляється в заміні стійких словосполучень загальними поняттями, а малодиференційованих мовних конструкцій – більш точними і структурно складнішими. Оскільки мова найбільше віддзеркалює безсвідомі зміни у психіці людей, розвиток розумового інструментарію, можливості образного та абстрактно-логічного мислення, то **аналіз розвитку абстрактних понять дає змогу зрозуміти як осмислювався й узагальнювався зовнішній та внутрішній досвід на певному історичному відтинку часу.** Наприклад, історико-психологічні студії А. Барської говорять про те, що в античну епоху існував тісніший зв'язок зовнішнього і внутрішнього світів, ніж тепер, була менша інтеріоризованість окремих операцій, переважав наочно-образний компонент, домінувала емоційна регуляція над раціонально-логічною, існувала своєрідність естетичного й етичного сприйняття дійсності тощо.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом досліджень історичної психології?
2. Які сучасні наукові принципи й підходи реалізує історична психологія?
3. Впровадження яких підходів і методів стимулює історична психологія?
4. Що таке історіогенез (для відповіді на це питання перечитайте розділ “Міждисциплінарні зв’язки й структура психології культури”)?
5. Визначте основні завдання історичної психології.
6. Які методи історичної психології ви знаєте?
7. Що таке інтуїтивний метод?
8. В чому полягає метод структурних моделей аналізу тексту?
9. Охарактеризуйте метод психолого-історичної реконструкції психіки людей минулих епох.
10. Назвіть основні етапи-блоки методу психолого-історичної реконструкції.
11. На які загальні теоретичні положення та ідеї спирається у своїх дослідженнях історична психологія?
12. Назвіть критерії розвитку психіки в процесі історіогенезу.
13. У чому виявляється рівень розвитку мови й мислення?
14. Дайте історико-психологічну характеристику античної доби.

2.3. Історична психологія про обожнення і духовність

Намагаючись зрозуміти свої матеріальні й духовні витоки, люди прийшли до усвідомлення того психодуховного феномену, що шанували, приєднувалися, ототожнювалися, почуттєво вживалися в когось або щось, аби набратися необхідної психічної енергії за образом і подобою того, кого або що вони вибрали для наслідування. Отож наші культурно-історичні попередники прохали, молили, дякували, опоетизовували й обожнювали спочатку різні сили фізичної природи (вогнь, вода, земля, вітер), окремі рослини, дерева, риби, плазунів, тварин, птахів. Потім почали обожнювати сили соціальної природи: різні види діяльності (землеробство, скотарство, гончарство, ковальство, військова справа, цілительство, служіння Богу, просвітництво,

законотворення, наука, освіта та ін.), соціальні установки (наприклад, заповіді), соціальні ролі і сценарії спілкування, засоби обміну та накопичення коштів (гроші, дорогоцінні коштовності тощо), владу тощо. Водночас вони обожнювали і сили внутрішньої фізичної, психічної та духовної природи: здоров'я, знання, досвід, мудрість, а також почуття гармонії, краси, віри, надії, любові, які є внутрішніми засобами саморегуляції. Боготворили й дружбу, пізнання, розум, волю, мужність, свободу, творчість, вдячність, дух. Шанування й обожнення як найвищий ступінь шанування (шанування, уособлення, персоніфікація, поетизація, одухотворення) передавалися за допомогою різних вербальних та невербальних засобів спілкування: пісня, танець, ритуал, обряд, слова-звертання, молитва, предмети та дії-символи, святковий одяг, певні кольори та звуки, психічні стани, найвищі емоції й почуття тощо. Останні ставали одиницями символічної мови складніших текстів, наприклад, календар свят.

Згодом людство узагальнило свій досвід виживання й духовного життєтворення і відкрило Єдиного Бога, Творця видимого і невидимого світу. Це неперевершене гуманітарне відкриття й досі є найбільшим психолого-педагогічним досягненням цивілізації щодо самореалізації та самоактуалізації людини, відродження її фізичного, психічного й духовного здоров'я, подолання міжкультурних і міжрелігійних конфліктів, які виникали внаслідок поклоніння різноманітним богам тощо.

Культурно-історичні засади сучасної європейської цивілізації мають три основні складові: творчий дух давньогрецької демократії, філософії, мистецтва й науки, християнська релігія з її духовною ідеологією і технологією просвітництва (церков) та римське право з його виконавським духом. Саме в античну епоху відбулися ті радикальні зміни в мисленні людей, які й запозичила молода європейська цивілізація. Вони знайшли своє відображення також у співвідношеннях образу й смислу, на що звернув увагу Платон. Ось як говорить він про Сократа устами Алківіада в діалозі "Пир" (назву подано в російському варіанті).

"Найбільше, на мій погляд, він схожий на тих силенів, які бувають у майстернях скульпторів і яких художники зображують з дудкою або флейтою в руках. Якщо розкрити такого силену, то всередині у нього виявляються статуї богів. Сократ схожий, як на мене, на сатира Марсія... Не знаю, чи комусь доводилося бачити скульптури, що зачалися в ньому, коли він розкривався по-справжньому, а мені якось дове-

лося, і вони видалися мені такими божественними, золотими, прекрасними і дивовижними, що я вирішив зробити невдовзі все, хоч би що Сократ просив.

...І мовлення його найімовірніше схоже на силенів, які розкриваються. Насправді, якщо послухати Сократа, то спершу оповіді його видаються смішними: вони вдягнуті в одяг таких слів і виразів, що нагадують шкуру такого собі нахаби-сатира. На язичі у нього вічно якісь нав'ючені віслюки, ковалі, чоботарі, дубильники, здається, що говорить він завжди одними й тими ж словами одне й те ж, тому всяка недосвідчена й недалеко людина готова підняти його оповіді на сміх. Але якщо розкрити їх і зазирнути всередину, то спочатку бачиш, що тільки вони й змістовні, а потім, що оповіді ці божественні, що вони зачали у собі безліч скульптур добродетності й торкаються безлічі питань, точніше всіх, якими личить займатися тому, хто прагне досягти найвищої шляхетності". (Платон. "Пир").

Давня Греція і Рим породили яскраві й прекрасні образи богів, титанів, героїв (Прометей, Зевс, Афродіта, Психея, Ахіл, Геракл), історичних осіб, наприклад, Сократ та ін. Сучасне мистецтвознавство вивчає ці образи поза їх смислами, а філологія, історія, семіотика, навпаки, досліджують смисли поза образами. А втім, щоб дослідити давню культуру, особливості мислення її окремих представників, треба виявити тісний зв'язок образу й смислу. Адже образ порівняно зі смислом є зовнішнім, наочним і сприймається безпосередньо, а смисл – внутрішній, невидимий, інколи навіть протилежний видимому образу. Цікаво, що у Платона смислова модель повністю відповідає образній, вона унаочнена, немов скульптура за образом і подобою людини. Причому сам образ належить до тимчасового життя, а смислова модель – до вічного. Під кутом зору образу-смислу Платон аналізує не тільки зовнішній вигляд, а й оповіді Сократа, які є яскравою характеристикою його соціокультурного образу. Вони, оповіді, – немов шкіра сатира, але їх смисли – божественні скульптури.

В античності мистецтво слова й образотворче мистецтво, тобто філософія, мистецтво і наука як три способи пізнання дійсності, ще не відокремлені. Вони постійно перетинаються, глибоко віддзеркалюючи сенс буття. В цьому й полягає антична позиція митців. Античні твори сприймаються надзвичайно пластичними, наочними, конкретними, в послідовності зв'язку зовнішнього і внутрішнього, в цілісності охоплення життя персонажа від народження до смерті. В них універсально-сутнісне бачення життя передається тонкими нюанса-

ми, взаємозв'язок образу й смислу виступає на тлі міфу, а точніше, вкорінюється у міф (Сократ – Марсій) і в релігію (золоті скульптури богів). Іншими словами, цей зв'язок проектується на них, запліднюється в них, щоб потім поступово виокремитися з них як дійсна історія про пошук істини у всеохоплюючому образі буття, його глибинні смисли (Л. Акімова).

Міф значно раніше, ніж історія, знайшов своє втілення в мистецтві. Не випадково античні образи мають прототипи у міфах, отож і розглядати їх потрібно саме в міфічному контексті. Платон, описуючи Сократа не тільки в контексті міфу (Марсій), а й контексті вищих ієрархічних рівнів міфу, тобто сфери богів, намагається тим самим вирішити завдання – розкрити силена. Це є підказкою до реконструкції духовної культури і в наш час. Сьогодні **історична лінія розвитку міфу, ритуал – міф – епос – казка – сатира, розкривається за допомогою геноструктурної моделі міфологем**, тобто того символічного поля, яке своєю системністю дисциплінує відтворення міфологічної моделі.

Оскільки **міф базується на системі метафор**, то це дає змогу пересувати смисли по шкалі вектора, які ця система і задає. І хоча моделювання системи образів набагато складніше, ніж моделювання системи смислів, все ж, будучи пов'язаними між собою певною закономірністю, вони теж розкриваються в руках художника-вченого. Розгортаючи лінію розвитку міфу “ритуал – міф – епос – казка – сатира”, історичний психолог одночасно розгортає і сувій неба, тобто уявних образів, до яких зверталися віддалені у часі культурно-історичні попередники. Отож **система образів-смислів міфу є не тільки відповідним матеріалом для подальшого перетворення в руках античних митців слова, а й тим духовним продуктом, артефактом культури, який стає ключем до таємниці засобів мовлення, спілкування й мислення людей інших історичних епох**.

Звернемося у зв'язку з цим до давньогрецького міфу про Психею, на честь якої була названа наука про розвиток психіки, людську душу – психологія. Він оповідає про те, як Психея, втративши свого коханого чоловіка, в образі якого уособлено переживання гармонії, єдності й цілісності, мандрувала світами, щоб відшукати і повернути почуття любові. Не знайшовши його на землі, вона звернулася до своєї небесної свекрухи – богині гармонії, краси й любові Афродіти, в образі якої були обожнені найвищі людські почуття. Психея побувала на прохання Афродіти в царстві Нептуна, який уособлює океан

різних пристрастей, і вийшла з його глибин неушкодженою переможницею. Потім вона спустилася в підземне царство Аїда, щоб поговорити з мертвими від імені живого і заради живого. Піднявшись із глибин історичної пам'яті до світла сонця самоусвідомлення, вона, нарешті, здобула право на небесне (уявне) весілля з життєдайним принципом любові, тобто на відродження й повернення свого почуття єдності й цілісності, краси й гармонії зовнішнього та внутрішнього світів. Не випадково Психея отримала від Зевса знаменний подарунок: замість тимчасового існування – життя вічне, вільне від обмежень історичного часу, що зрівняло її з богами Олімпу.

За простим, на перший погляд, сюжетом про закохану дівчину ми, завдяки аналізу вторинної інформативності, відкриваємо більш глибоке смислове нашарування, метаконтекст – розповідь про безкінечний шлях розвитку людської душі, про опанування складних методів саморегуляції та самоактуалізації тощо. У цьому міфі відсутні художньо виписані деталі образів і смислів як, скажімо, у пізніших античних творах. Навпаки, образи його максимально узагальнені, графічні й нагадують собою символи. Сенси ж образів також подані в символічній формі й сконцентровані в іменах. Разом вони утворюють тло, на якому відбуваються психічні події, і з якого вивільнюються їх наслідки, нова якість психічного буття. Все це свідчить про той вихідний етап духовної творчості в розвитку людства, коли здійснювалося творення імен і назв, які є найкоротшою піснею, завдовжки в одне слово. Слово, яке звеличує або прославляє, дякує, просить, благає, передбачає, закликає, надихає і обожнює те явище, іменем, назвою і символом якого воно стає. Згадаймо, що колись і Адам давав імена тваринам, які жили в раю.

Проаналізуємо також давньоєгипетський міф про Озіріса й Ісіду, який проливає світло на особливості образного мовлення і мислення наших далеких культурно-історичних попередників. Він розповідає про те, що бога Озіріса (Озориса) розірвало й розкидало по землі страшне чудовисько. І богиня Ісіда, яка була сестрою і вдовою Озіріса й уособлювала собою дух вічного пошуку світла істини, пішла по світу, щоб знайти ті шматочки. Вона прагнула зібрати їх і порівняти між собою, щоб правильно скласти в єдине ціле й оживити. В пізніших варіантах міфу вона мала зростити шматочки тіла єдиного духовного знання за допомогою мертвої води, а потім надихнути, одухотворити, окропити, оживити водою живою, щоб діти богині, єги-

петські фараони, не були сиротами у душі. Цікаво, що в пошуках тих шматочків вона побувала скрізь, навіть на тоді ще молодих і високих київських горах, де знайшла деякі частини. Як бачимо, міф про Озіріса й Ісіду – це міф про кроскультурне освоєння світу як складову соціалізації й індивідуалізації, самовиховання й особистісний розвиток керівників стародавньої країни, про шляхи виходу Єгипта із системної кризи за рахунок порівнювання між собою різних культурних практик народів світу та їх інтеграції з метою вибору ефективного стратегічного рішення. Не випадково в імені Озіріс ми чуємо знайомі корені українських слів “зір”, “зоря”, “озирати”, тобто подумки оглядати єдине ціле. Можливо, це говорить про кроскультурну компетентність досвідчених перекладачів, а можливо, про ще давніші культурні джерела цього міфу. Окрім того, жива й мертва вода є наскрізним у культурі образом протилежних потоків мислення – художньо-образного, релігійного, раціонально-логічного, ремісничого. Іншими словами, давньоєгипетській культурі притаманні не тільки особлива етичність і естетичність релігійних образів, а також їх спорідненість із графічною мовою міфів, храмів (піраміди), фресок.

Порівнюючи між собою давньоєгипетський міф про Озіріса й Ісіду та давньогрецький міф про Психею, ми спостерігаємо культурне наслідування, за яким проступає не тільки тотожність у постановці проблеми, а й схожість і відмінність в засобах її вирішення. Небесна богиня Ісіда спускається на землю, щоб відвідати різні країни і синтезувати культурний досвід в єдине ціле за допомогою художньо-образного і раціонально-логічного мислення. Цим вона подає приклад фараонам, які стоять перед необхідністю подолання системної кризи суспільства внаслідок його переходу до нової історичної доби. Дитя земних царів Психея чинить по-іншому. Для подолання внутрішньоособистісної кризи, яка виникла внаслідок дигармонізації процесів соціалізації й індивідуалізації, Психеї знадобилося дві мандрівки: одна у зовнішній світ, а друга у внутрішній. Можна сказати, що у давньогрецькому міфі душа земної людини звертається по допомогу до небес, а у давньоєгипетському міфі боги самі спускаються на землю, аби допомогти людям.

Питання для самоконтролю

1. Що таке культурно-психологічний феномен обожнення?
2. Яке значення обожнення в організації психічного життя людей?
3. Охарактеризуйте культурно-історичні засади європейської цивілізації?
4. Які радикальні зміни в мисленні людей відбулися в античну добу?
5. Охарактеризуйте співвідношення образу й смислу.
6. Як Платон описує зовнішній вигляд і оповіді Сократа? На якому тлі виступають образи й смисли?
7. У чому полягають особливості античної філософії, мистецтва та науки?
8. На чому базується міф?
9. Що являє собою історична лінія розвитку міфу?
10. Як відображено смисли образів у міфі про Психею?
11. На якому тлі виступають образи і смисли у міфі про Психею?
12. Про що розповідає давньоєгипетський міф про Озіріса й Ісиду?
13. Порівняйте міф про Психею та міф про Озіріса й Ісиду. В чому полягає їх тотожність, схожість і відмінність?

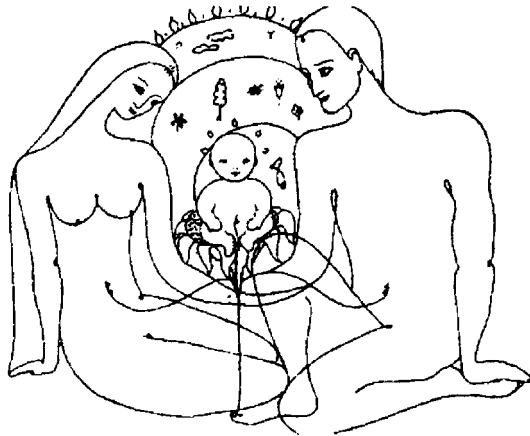
Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Барская А. Д.* Особенности мышления гомеровского человека. – Вестник МГУ. Сер. 14. Психология, 1997.
2. *Белявский И. Г.* Историческая психология. – Одесса, 1991.
3. *Боброва Е. Ю.* Основы исторической психологии. – СПб., 1997.
4. *Вернан Ж. П.* Происхождение древнегреческой мысли. – М., 1988.
5. *Ильенков Э. В.* Философия и культура. – М., 1991.
6. *Лосев А. Ф.* Эстетика возрождения. – М., 1982.
7. *Образ-смысл* в античной культуре. – Государственный музей изобразительных искусств имени А. С. Пушкина, 1990.
8. *Психология: Учеб. для гуманитарных вузов / Под ред. В. Н. Дружинина.* – СПб., 2001.
9. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. – М., 1991.
10. *Человек.* Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха просвещения. – М., 1991.
11. *Шкураатов В. А.* Историческая психология. – М., 1997.
12. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Етнічна психологія як галузь психологічного знання

- *Історія становлення, предмет і завдання етнічної психології*
  - *Етнос і етногенез: суть і розвиток*
  - *Етнічна психологія про засновників суперетносів*
  - *Етнічна свідомість, етноцентризм, психічний склад і традиція*
  - *Етнічна психологія та уявлення прадавніх українців про своє походження*
-
-

3.1. Історія становлення, предмет і завдання етнічної психології

Етнічна психологія як міждисциплінарна наука, що поєднує в собі психологію й етнологію, соціологію й антропологію, історію й археологію, філософію й культурологію, етнографію й етнічну (народну) педагогіку, мовознавство й мистецтвознавство, наукознавство та релігієзнавство, почала свої дослідження ще у другій половині XIX ст. Основним методом став тоді аналіз вияву людського духу у мові, звичаях, міфах тощо. Були сформовані поняття “психологія народів”, “національний характер”, “народний дух”. Цікаво, що розвиток вітчизняної етнічної психології пов’язується здебільше з іменами видатних мовознавців, філософів, етнологів, етнографів і психологів (М. Костомаров, П. Чубинський, О. Потебня, Д. Овсянко-Куликовський та ін). Західноєвропейська й особливо американська культура (етнічна) психологія почала вивчати зв’язок культури і психіки в межах психологічної антропології, яка відокремилася від культурної антропології. Її представниками стали філософи, мовознавці, антропологи і психологи. Серед відомих імен Т. Рібо, Х. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вундт, Г. Лебон та ін.

Предметом сучасної етнопсихології є психологічні особливості індивіда або групи людей, що пов’язані з їх етнічною належністю і виявляються на свідомому та безсвідомому рівнях.

Завдання етнічної психології:

- виявити психологічні механізми формування етнічної та культурної належності, етнічної й культурної толерантності;
- визначити динаміку міжетнічних стосунків;
- розробити програми і методи етнопсихологічних тренінгів ефективної міжетнічної взаємодії й етнопсихологічної корекції особистості;
- виявити психологічні закономірності впливу етнічної належності на життя людини;
- розробити шляхи подолання міжетнічних конфліктів тощо.

Етнічна (етнографічна) психологія користується такими стратегіями досліджень, як етнопсихологічна та кроскультурна (порівняльно-культурна) стратегії. **До основного наукового інструментарію етнічної психології належать такі поняття й категорії: етнос і етнологізація, етнічна свідомість і етноцентризм, психічний склад і традиція, нація і національний характер, етнічні й національні стереотипи,**

зокрема автостереотипи і гетеростереотипи, етнічний і національний конфлікт, етнічні й національні установки, націоналізм, маргінальність, етнічна й національна ідентифікація, архетипи колективного безсвідомого як основа психічного складу етносу, ментальність як інтегральна ознака, спосіб життя, національна ідея, національна свідомість та ін.

Основою сучасних досліджень стає комплексний підхід, який враховує екологічні, історичні та соціокультурні чинники. Використовується природний і лабораторний, зокрема, асоціативний експеримент, метод інтерв'ю як спосіб побудови моделі етнічних ситуацій та ін. Коло інтересів етнічної психології постійно розширюється. До нього входять дослідження способу життя, етапів та закономірностей психічного розвитку етнічних спільнот, міжетнічних конфліктів, вивчення співвідношення норми та патології в різних культурах, етнічних особливостей соціалізації дітей, значення досвіду раннього дитинства для формування особистості, етнічної свідомості й самосвідомості, національного характеру тощо.

Питання для самоконтролю

1. Чому етнічну психологію називають міждисциплінарною наукою?
2. Коли розпочалися дослідження у галузі етнічної психології? Який метод тоді вважався основним і якими були перші поняття?
3. Чим відрізнявся розвиток вітчизняної етнічної психології від західноєвропейської?
4. Предмет сучасної етнічної психології.
5. Визначте завдання етнічної психології.
6. Якими стратегіями досліджень користується сучасна етнопсихологія?
7. Які поняття й категорії становлять основний науковий інструментарій етнічної психології?
8. Які підходи й методи використовує етнічна психологія?
9. Що досліджує етнічна психологія?
10. Назвіть відомих українських дослідників у галузі етнічної психології.
11. У чому полягає значення досліджень з етнічної психології?

3.2. Етнос і етногенез: суть і розвиток

Основним поняттям етнічної психології є “етнос”, тобто такий біосоціальний організм або стійка сукупність людей, яка історично утворилася на певній території і має загальні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших схожих утворень.

Суперетноси, етноси і субетноси являють собою неоднорідну, мозаїчно розташовану на планеті етносферу (антропосферу), яка є складовою біосфери (“жива речовина” за В. І. Вернадським) і разом із літосферою, гідросферою і атмосферою утворює Землю. В. І. Вернадський зазначав, що в геологічній історії біосфери перед людством відкривається величезне майбутнє, якщо воно зрозуміє це і не використовуватиме свій розум і свою працю на самознищення. Е. Ле-Руа, Тельяр де-Шарден і В. І. Вернадський звертали також увагу на ноосферу як нове геологічне явище на нашій планеті й пов’язували між собою ноосферне й екологічне мислення. Вони вважали, що ноосфера – це останній із багатьох станів еволюції біосфери в геологічній історії нашої планети.

Суперетноси (наприклад, європейська цивілізація), етноси (слов’янський) і субетноси (український) народжуються, розвиваються, старіють і розчиняються в нових утвореннях. Досліджуючи етногенез як розвиток окремих етносів від їх появи до зникнення, Л. Гумільов запроваджує поняття “пасіонарність” (особлива психічна активність, пристрастність людських спільнот) і “фази розвитку етносу” (вихідна, піднесення, акматична, надлом, інерційна, обскурація, гомеостаз, меморіальна, виродження), кожна з яких, у свою чергу, має дві підфази. Це дало змогу досліджувати етногенез людської психіки від зародження етносу до його розчинення згідно з фазами розвитку.

Спіраючись на системний аналіз, Гумільов доходить висновку, що етнос є закритою системою дискретного типу (корпускулярна система). Отримавши єдиний заряд психічної енергії, в яку трансформувалася біокосмогеохімічна енергія, вона поступово витрачає його й переходить до гомеостазу, або ж до розпаду. Отож, використовуючи образи давньогрецького міфу, можна сказати, що Хронос, володар часу, “поїдає своїх дітей”. Дослідник вважав також, що етнос – це географічне явище, пов’язане з кліматом і ландшафтом, який годує етнос; що етнічні характеристики краще сприймаються на значних сукупностях, ніж в одиничних випадках; що основою етнічного розподілу

стає різниця у вібрації біотоків та поведінці особин, які утворюють етнос, і що, незважаючи на відмінність епох та країн, модель етногенезу та пасіонарності залишається тією самою (табл. 1).

Нові етноси виникають переважно на межі ландшафтних регіонів у зонах етнічних контактів (етнічне поле). Пасіонарним поштовхом може стати сполучення різних культурних рівнів, типів господарств, традицій, поява нової інтегруючої духовної ідеї, тобто те, що спонукає подальшу етнічну творчість.

Інкубаційний період від пасіонарного поштовху до появи нового етносу становить близько 150 років. Запропонована Гумільовим теорія “етнічного поля” не тільки поєднує виникнення пасіонарного поштовху зі створенням нової спільноти, а й спонукає психологів досліджувати імпульси поведінки етнічних спільнот і цивілізацій (цивілізаційних імперій). Останні властиві усім народам, які не загнили до досягнення ними цивілізаційного віку.

На думку Гумільова, етногенези тривають 1100–1500 років. Тим часом суперетноси можуть жити понад 5000 років. Згадаймо у зв'язку з цим одного із засновників давньоєврейського суперетносу пророка Мойсея, а також Адама, який жив 1000 років, тобто стільки, скільки й заснований ним етнос.

У складі етносу людина впливає на довколишній світ, природу, сприймає її й перетворює у своїй культурній практиці. Давні люди приписували виникнення етносів напівбогам, героям, засновникам нових видів діяльності, форм спілкування тощо. Серед племен еллінів нащадки Геракла, Тезея, Кадма. Японців спородила богиня Аматерасу. Римляни пішли від Ромула і Рема, яких вигодувала вовчиця, яка є опоетизованим образом енергії, почуттів пристрасті й відданості, а пізніше патріотизму.

Соціальна й етнічна історія не замінюють одна одну, а доповнюють наші уявлення про людську поведінку, в якій сполучаються історія природи й історія людей. Адже пасіонарний поштовх могли спричинити і географічні відкриття, й прийняття нового духовного вчення, релігії, тобто те, що в умовах економічного тиску є найбезпечнішим. Отже, етнічна історія є, з одного боку, закономірним феноменом становлення біосфери, з іншого, – одним із факторів становлення ноосфери.

У фазі етнічного піднесення утворюється, а в акматичній фазі – викристалізовується певний стереотип не тільки поведінки, а й світосприйняття й світоосмислення (див. табл. 1), або ж культурний

Фази етногенезу (легенда)

Фаза		Імперативи	Перегинання
1	Вихідне поєднання етносів і ландшафтів	Різноманітні “Треба виправити світ, бо він недосконалий”	– Пусковий момент
2	Піднесення	“Будь тим, ким ти повинен бути” “Не по-вашому, а по-моєму”	– Перехід до акматичної фази
3	Акматична (пасіонарний перегрів)	“Будь самим собою” “Ми втомилися від великих”	– Перехід у фазу надлому
4	Надлом	“Тільки не так, як було” “Дайте жити, гади”	– Перехід до фази інерційної
5	Інерційна	“Будь таким, як я” “Не будь моїм благодійником”	– Перехід до фази обскурації
6	Обскурація	“Будь таким, як ми” “Та коли ж це скінчиться”	– Перехід до гомеостазу
7	Гомеостаз	“Будь задоволений самим собою” “А навіть не все ще загинуло”	– Перехід фази меморіальної
8	Меморіальна	“Згадай, як було чудово”	–
9	Виродження	“А нам нічого не треба”	–

Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990. – С. 239.

психотип. Отож вивчення особливостей етнічної культурної практики, яка впливає на розвиток людської психіки, стає інструментом подальшого дослідження етногенезу.

Психічна енергія, пасіонарність, в яку перетворилась біокосмогеохімічна енергія етнічного організму і яка використовується в процесі етногенезу, створює культурні цінності, політику, держави, територіальну експансію, нові ідеологічні концепції тощо. Якби не було носі-

їв пасіонарності, які витрачають надмірну енергію на культурний і політичний розвиток своєї системи, жодний розвиток, культура і політика взагалі б не існували. Не було б ні хоробрих воїнів, ні вчених, ні релігійних діячів, ні мандрівників. І жоден етнос не вийшов би за межі гомеостазу, не відбувався б і культурогенез.

Отже, історія та психологія світоглядів, релігійних, духовних і філософських вчень мають стати тим чутливим інструментом, який виявлятиме акценти подальшого розвитку людства. В ареалах зіткнення етносів, де вчинкові стереотипи неприйнятні для обох сторін, а буденне життя втрачає свою повсякденну цілеспрямованість, від чого люди починають активно шукати життєві смисли, постає проблема вибору й прийняття життєво важливих стратегічних рішень. Саме тут можуть виникнути концепції, які або відкидають, або ж утверджують благість людського життя. Ознакою життєстверджуючих концепцій буде не спрощення, а ускладнення системи, де життя й смерть ідуть поряд, де виникає єдність різноманіття, яка в психологічній сфері стимулює творчість у науці, мистецтві, освіті.

Отже, **етногенез має три ознаки: співвідношення етносу із ландшафтом, який його вміщує й годує, поштовх і появу пасіонарності, або ж перетворення біокосмогеохімічної енергії живої речовини у психічну та виділення з етносу окремих персон і спільнот, які змінюють стереотипи поведінки, застарілу систему ставлення до природи, культури, людини і Бога.** Треба також зазначити: ідеал як модель бажаного результату, яка формує психологічну доміную на індивідуальному й популяційному рівні, може повернути напрям соціального руху і за умов свідомого вибору вільними громадянами незалежних(ої) країн(и) нової стратегії розвитку забезпечити їм вихід із системної кризи до живої природи, сім'ї, творення нових форм спілкування, до кроскультурного освоєння світу, до фізичного, психічного й духовного здоров'я людей.

Цікаво, що за невисокої пасіонарності творчі особистості самореалізуються в мистецтві, науці, педагогіці, технічній творчості, тобто в галузях, не пов'язаних із значними ризиками. Адже активні й пристрасні пасіонарії усіх турбують, їх намагаються позбутися. Коли ж енергії для підтримки соціальної системи стає дедалі менше, бо її викидають за межі системи, "воїни й мандрівники" замість творців і митців стають інтелектуалами, реформаторами, підприємцями, поширюється егоїстична етика тощо.

Л. Гумільов звертав увагу також на те, що “етнічне поле” породжує популяцію досить енергійних особин. Вони тягнуться один до одного, бо “етнічне поле” створює причину для їх об’єднання і подальшої солідарності, найчастіше – неусвідомлюваної. Це первинне соціальне утворення стикається із середовищем, завдяки чому організується в певну систему, тим самим протиставляючи себе оточенню. Оформлення себе як соціальної групи веде до формування жорсткої системи з розподілом функцій членів. Це свідчить про вступ в історичний процес розвитку, запрограмований локальними особливостями географічного й етнічного оточення.

Гіпотеза “етнічного поля” з певною частотою коливань для кожного суперетносу й етнічної групи дає змогу прогнозувати і передбачати значні кризи в житті суспільства. Синхроністичний підхід допомагає не тільки дібрати необхідний матеріал щодо етнічної історії, а й вирішувати подальше завдання діахронного порівняння різних етногенезів. Виходячи з цієї гіпотези, поява християнських громад-консорцій на початку нової ери свідчила про народження нового християнського етносу, який у II–IV ст. виріс у суперетнос – Візантію. Не випадково в Біблії було передбачено, що прийде новий Месія, який поведе за собою свій народ. Християни не наслідували римлян, не випивали, не закусували і не спали в своє задоволення, не відтворювали гедоністичних настроїв, а десь збиралися і про щось незрозуміле говорили і чужих до себе не пускали. І їх карали, бо тогочасний римський етнос переживав свою інерційну фазу, коли все видатне драгує.

З обездуховленням соціальної структури відбувається зниження естетичного й етичного рівня, розквіт переходить до занепаду. Починає домінувати етичний імператив “будьте такими, як ми”. Він свідчить про те, що настали часи інерційної фази, коли нікому не треба прагнути до того, чого не можна з’їсти або випити. Коли ж інтелектуальні радощі викликають лютю і все продається, коли з мистецтва витруюється духовність й оригінальні наукові роботи витісняються компліцією, коли узаконюється корупція і цінуються не здібності, а їх відсутність, не широка освіченість, всебічний і гармонійний розвиток особистості, а вузькопрофесійний кретинізм, тоді талановита людина сприймається не як “посланець богів”, а як антисоціальна істота, і від неї намагаються відмовитися. Однак і в інерційну добу, коли відбувається творення ідолів, також можлива тимчасова регенерація. У критичний момент можуть знайтися люди, які головним вважаючи-

муть не особистий егоїстичний інтерес, а свою країну, свій етнос. Змінивши системні зв'язки й створивши умови для формування нових соціальних установок людської поведінки, вони зможуть закласти підґрунтя для нового етносу.

Питання для самоконтролю

1. Що таке етнос і етногенез?
2. Що таке етносфера?
3. Поясніть думку В. І. Вернадського про перспективи розвитку людства і ноосферу – сферу розуму.
4. Що таке пасіонарність?
5. Які фази розвитку етносу виокремив Л. Гумільов?
6. Що може стати пасіонарним поштовхом?
7. Скільки років тривають етногенези?
8. Поясніть формування культурного стереотипу відповідно до фази етногенезу.
9. Які ознаки має “етногенез”?
10. Де реалізуються творчі особистості при невисокій пасіонарності і чому?
11. Як утворюються нові соціальні спільноти в “етнічному полі”?
12. Чим відрізнялась поведінка засновників нового християнського етносу?
13. Охарактеризуйте поведінку людей під час інерційної фази.

3.3. Етнічна психологія про засновників суперетносів

Поєднання історико-психологічних досліджень образів-смишлів прадавніх релігійних міфів з культурно-психологічними дослідженнями етногенезу дають змогу зазирнути в творчу лабораторію етнокультурної діяльності відомих засновників суперетносів.

Усвідомлюючи системну кризу, що розпочалася в давньому Єгипті, Мойсей шукає виходу з неї. Адже він отримав найвищу на той час освіту й став в одній особі служителем Бога, філософом, соціальним психологом і соціальним педагогом. До того ж він мав досвід крос-культурного освоєння світу й отримав посвячення від найвищих представників давньоєгипетської та халдейської культури. Іншими

словами, йому стало снаги інтегрувати духовний досвід і синтезувати стратегічно важливі рішення щодо подальшого розвитку людства. Звернімося до першої книги Мойсея, яка називається “Буття” і якою розпочинається Біблія.

В образі райського саду Мойсей втілює ідеал духовно відповідної освіти, намагаючись підняти її значення в житті людського роду. В цьому саду, який насадив Бог, зростають два дерева: дерево життя і дерево пізнання добра й зла, або дерево смерті (зміряного). Перше дерево – це дерево мислення людського роду (наскрізний художній образ, який зустрічається в багатьох культурах). Воно відображає життєдайний освітній принцип культуровідповідності як духовності. Дерево “зміряного”, історично обумовленого, тимчасового, навпаки, втілює уявлення про обмежені, незрілі форми освіти; залучаючись до них люди починають поклонятися – через вузькопрофесійну деформацію своєї особистості – різним богам, провокуючи соціальні конфлікти. “І ви будете, як боги”, – говорить до Єви змії, зваблюючи її покуштувати плоди з дерева смерті. Згадаймо у зв’язку з цим міф про Каїна і Авеля. В образі змія автор тексту уособлює почуття зверхності й гордині, за якими ховається людський страх і невігластво (первородний гріх), які спричиняють духовну невпевненість людини у собі внаслідок відсутності у неї міцної віри, духовно досвіду й знань.

Таким чином, **впроваджуючи ідею Єдиного Бога, Мойсей обожнює тим самим набуття міцної віри, духовного досвіду й знань, духовну освіту. Обожнює основні принципи життя, які перевідкриваються кожною культурною й високоосвіченою людиною, наголошуючи на їх вирішальній ролі у виборі життєдайних стратегічних рішень. Це заново відкриті в наш час загальнонаукові пояснювальні принципи взаємодії й розвитку, причинності, а також взаємозв’язку, єдності й цілісності.** Саме вони знайшли своє відображення в таких іменах Бога, як Всевишній, Першопричина, Єдиний. Усвідомивши творчість як інструмент психодуховної еволюції, Мойсей обожнює і її в образі Бога Творця.

У міфі про створення першолюдини з пороку земного за образом і подобою Божою пророк Мойсей виступає вже не тільки як філософ і духовний мислитель, а також як історик і психолог. Він наголошує на космічному для життя на землі значенні якісного переходу в історії людства. “Червоний”, тобто гарний, культурний ґрунт, “земля”, з якої створений Адам, став настільки насичений людським ком-

понентом (знаряддя праці, засоби їх використання, сценарії організації спільної праці, життя родини, спілкування людей, дозвілля, мова, включаючи символічну, вірування, предмети та дії-символи, ритуали, свята й ін.), що нарешті відбувся закономірний еволюційний перехід до якісно нового режиму відтворення людського життя, до **появи тієї істоти, яку вже можна було повною мірою назвати культурною першолудиною**, створеною за образом і подобою Божою. У цьому міфі ми вчуваємо відлуння ще давнішого міфу про походження людини від шлюбу неба й землі або від шлюбу вогню й води.

Крім того, Мойсей оспівує людські стосунки насамперед між чоловіком і жінкою, подружжям, що опікуються один одним, дітьми, господарством; вони створюють сім'ю, яка стає школою і лабораторією людських стосунків у майбутньому. Перехід до парної сім'ї, на його думку, також є важливою ознакою нового, культурного етапу.

Мойсей як духовний поводитир не говорить про людину як про тварину, навпаки, він підносить її, підкреслюючи духовне походження, намагається допомогти на шляху подальшого олюднення й обожнення життя. Як соціальний педагог і соціальний працівник він здійснює вихід єврейського племені з Єгипту, аби протягом сорока років блукання пустелею, завдяки порівнянню різних культурних практик, представники яких постійно зустрічалися на шляху, виховати нове покоління у вченні про Єдиного Бога, в підпорядкованому Йому законі, що регулює стосунки між людьми. Цей закон дійшов до нас у вигляді Десяти заповідей, які є стратегічними соціальними установками поведінки людей на магістралях історичного розвитку і впорядковують їх міжособистісні стосунки для збереження й відтворення життя роду.

Психолого-педагогічна програма виховання, яку впроваджував Мойсей і яка мала своєю основною метою підвищення ефективності виживання людської спільноти, була розрахована на багато поколінь наперед. Отож гідна почуття подиву й поваги та давньоєгипетська і давньохалдейська вища релігійно-філософська й одночасно природнича, соціальна та гуманітарна освіта, яку отримав Мойсей і живим витвором мистецтва якої став сам. Його внесок у розвиток людства ще недостатньо осягнуто.

Зберігши на певний час владу жерця, Мойсей озброїв єврейський народ, який понад два століття був під владою фараона, найпродуктивнішим щодо того часу духовним знанням, досвідом і психо-

лого-педагогічною технологією його втілення. Це дало змогу на основі обраного племені заснувати новий етнос, який став активним суб'єктом подальшої історії людства.

Не можна не помітити й того, що **Мойсей на тисячоліття випередив сучасних психологів культури, звернувши увагу на такі чинники психічного розвитку, як духовно орієнтована освіта, подружнє спілкування й праця.** Так, у міфі про Каїна й Авеля він розповідає, як різні види діяльності по-різному впливають на психічний розвиток людей, зумовлюючи їх професійну й особистісну деформацію та соціальні конфлікти. Цікаво також, якими максимально узагальненими й одночасно образними мовними засобами він користується, щоб окреслити лінію розвитку культурно-історичної рефлексії та обожнення. Так, у другому розділі книги “Буття” говориться, що Господь Бог, створивши із землі тварин і птахів, приволив їх до людини, щоб побачити, як вона даватиме їм імена.

Людські почуття й емоційні композиції завжди асоціювалися й досі асоціюються з тваринами. Отож зрозуміло, чому первісній людині не знайшлося помічника, гідного неї. І Господь Бог із досвіду самоусвідомлення людиною самої себе, який у релігійному міфі відіграє роль “ребра”, тобто із того, що захищає саме життя-дихання, відокремлює-творить жінку-діву, вказавши тим на досвід і диво чуттєвого знання, на роль подиву, чуйності, натхнення й осяяння, тобто на ту емоційну композицію, яка сприяє подальшому психічному розвитку й олюдненню людини. Адже подив – це загострення почуттів, пробудження асоціативного мислення, натхнення, творчості, віри, надії й любові, які є психічними механізмами саморегуляції та самоактуалізації, відродження людиною самої себе і свого життя. Не випадково ім'я Єва (вигук подиву, Ева!), яким Адам назвав свою жінку, означає життя. Пізніше від слова Ева походить евристичний, на противагу духовному, спосіб пізнання світу. Таким чином, можна сказати, що **психологія культури порушує також актуальну проблему “кроскультурного” перекладу, або порівняльно-культурного психологічного тлумачення метаконтексту прадавніх творів.**

Наведені студії щодо внеску Мойсея у скарбницю світової культури говорять також на користь тих дослідників, які вважають, що на землі існувала надзвичайно розвинена людська цивілізація, яка загинула 12–13 тисяч років тому в глобальній катастрофі. А ті, що вижили, мігрували й заснували серед туземців якісно нові осередки життя, які змогли вирости у високорозвинені етноси й цивілізації, зокрема і Єгипет.

Так само, як Прометей, Мойсей викрав у богів-мігрантів, точніше у їхніх нащадків світло знань. Він надав перевагу духовним знанням над технічними і заклав їх у пам'ять наступних поколінь, як насіння у життєдайний ґрунт. А “скінію”, або технічний прилад, який накопичував на сонці величезний статичний заряд, використовував лише як спосіб педагогічного страхання та покарання. Не випадково за єврейським племенем на чолі з “Викрадачем таємничих знань” сам фараон організував добре підготовлену погоню.

Отже, можна сказати, що **завдяки Мойсею людство збільшило свій досвід виходу із системної кризи за рахунок повної зміни умов існування та впровадження духовних технологій психічного розвитку.** До схожих дій зверталися свого часу й такі історичні попередники Мойсея, як Рама, Крішна та ін. Але, мабуть, не всі “мігранти з Атлантиди” дотримувалися цієї думки. Ті, що більше дбали про збереження й збільшення кількості населення і впроваджували насамперед технічні технології, отримали інші результати. Найімовірніше, вони дали тимчасові переваги, які згодом були розчинені й забуті в перебігові історичного часу.

Космічний за значенням для життя на Землі внесок у скарбницю світової культури зробив Ісус Христос 2000 років тому. Він звернув увагу на роль спілкування як у пізнанні навколишнього світу, так і в розвитку самої людини. **Христос відкрив новий вид творчої діяльності – творення форм спілкування у Святому Дусі між людиною і Богом, Вчителем і учнями, людиною і людиною.** Духовний Учитель подарував своїм учням нову стратегічну установку культурної поведінки, яка передбачає вміння поважати людську гідність і любити ближнього свого. Послідовники визнали Ісуса Христа, Сином Бога Творця і своїм Господом Богом. У християнському духовному вченні виникло уявлення про Святу Трійцю: Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа. Ці іпостасі передані образами, які зустрічаються в найближчих родинних стосунках людей, які, опікуючись відтворенням життя, творять нові форми спілкування між собою у Святому Дусі, оспівуючи тим самим любов і дружбу.

Свята Трійця стала найвищим духовним досягненням християнської психології та педагогіки. **Основною метою цієї духовної освіти було надати змогу людині розібратися на рівні афективних і вчинкових установок її поведінки з причинами зривів і невдач у її житті, відчувти відповідальність за те, що з нею відбувається, навчити планувати своє життя не на основі минулого досвіду й страху, а вихо-**

дячи з того, що важливо в майбутньому, що чекає від неї Бог. Навчаючи інших своїм прикладом спілкування у Святому Дусі, учень підтверджував тим самим життєдайність християнського вчення та його основну світоглядну позицію – думку про те, що **людина є проєктивною істотою, яка проєктує себе в майбутнє за допомогою обраних взірців.** Ісус Христос став засновником не тільки нового етносу, а й суперетносу, який живе й досі. Сучасні християни, як і їх культурно-історичні попередники, продовжують виховувати у собі такі психологічні механізми саморегуляції та самоактуалізації, як віра, надія і любов до Бога і до ближнього.

Щодо етногенезу на теренах нашої рідної землі, то тут **існує кілька концепцій походження українського етносу, навколо яких точиться справжня ідеологічна боротьба.** Це – **трипільсько-арійська (від кам'яного віку), ранньослов'янська, киеворуська та пізньосередньовічна концепції.** Безперервний культурний розвиток на українських етнічних землях добре простежується, починаючи з II–IV ст. н. е., коли готська навала спричинила поділ ранньослов'янської спільноти на східну, подніпровську, і західну, прикарпатсько-волинську.

Свого часу **Нестор Літописець ставив перед собою завдання відшукати духовне коріння наших пращурів.** Він записав для нащадків не тільки дві легенди про засновників столичного міста Київ, а й імена попередніх богів, серед яких ми зустрічаємо і тих, хто впроваджував нові види діяльності (землеробство, скотарство, гончарство, ковальство, просвітництво, цілительство) і засновував новий етнос (Сварог, Лада та ін.). Подальше дослідження стародавніх етнічних міфів та аналіз груп міфологем (археологія генеалогії) сприятимуть остаточному визначенню того, якій концепції етногенезу українців надати перевагу: трипільсько-арійській чи ранньослов'янській.

Сучасні дослідники етногенезу українців поділяють його чинники на дві групи: **природо-географічні та соціально-психологічні.** До першої групи належать геоморфологічні (вплив рівнин), геолого-тектонічні (корисні копалини), гідрогеографічні (Дніпровсько-Дністровський басейн, Чорне море) та біогеографічні (грунт, рослини, тварини) чинники. До другої – **ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака, як спільне світобачення народу: етнічна й національна самосвідомість як форма самопізнання етносу, психоповедінкові архетипи українського етносу, культурно-мовна матриця українського менталітету, ставлення до планування території**

та використання ресурсів природи і культури, серед яких етнос живе, його ставлення до людського капіталу й місцевого самоврядування тощо.

Досить оригінальним щодо визначення етносу є підхід російського дослідника С. Арутюнова. На його думку, етноси є “просторово обмеженими згустками соціокультурної інформації”, а міжетнічні контакти – це її обмін. У цьому визначенні наукова рефлексія сягає інформаційно-когнітивного рівня узагальнення, де визначальною ознакою етносу є не люди як носії інформації, а сама інформація. Іншими словами, цей підхід спонукає вивчення інформаційної складової, або ж змісту етнічних образів, уявлень та етнічної свідомості.

Питання для самоконтролю

1. Поєднання яких наукових напрямів сприяє вивченню етнокультурної діяльності засновників суперетносів?
2. Імена яких всесвітньо відомих засновників суперетносів ви знаєте?
3. Охарактеризуйте етнічну діяльність засновника єврейського суперетносу Мойсея, намалюйте його психологічний портрет.
4. Які знання, відкриття і досвід передав Мойсей своїм нащадкам? Які способи передачі знань він використовував?
5. В чому полягала духовна ідеологія та психолого-педагогічна технологія її втілення, яку запроваджував Мойсей?
6. Зробіть кроскультурний переклад релігійних міфів Мойсея.
7. У чому полягає значення етнічної діяльності Мойсея?
8. Охарактеризуйте етнічну діяльність засновника християнського суперетносу Ісуса Христа.
9. Які знання, відкриття і досвід передав Ісус своїм послідовникам? Які способи передачі знань Він використав? Чому християни визнали Його своїм Господом Богом? Що ви знаєте про Євангеліє, або ж Новий Заповіт?
10. У чому полягає значення етнічної діяльності Ісуса Христа щодо подальшого розвитку людської цивілізації? Намалюйте Його соціально-психологічний портрет.
11. Які психологічні механізми саморегуляції та самоактуалізації ви знаєте?
12. Чому людину вважають проективною істотою?
13. Які концепції про походження українського етносу вам відомі?

14. Яке завдання ставив перед собою Нестор Літописець і як його вирішив?
15. Які чинники етногенезу українців виокремлюють сучасні дослідники?
16. Дайте визначення етносу за Арутюновим і поясніть його.

3.4. Етнічна свідомість, етноцентризм, психічний склад і традиція

3.4.1. Етнічна свідомість і етноцентризм

Етнічна свідомість – це система уявлень членів етнічної спільноти щодо свого й іншого етносів, а етнічна самосвідомість – це частина етнічної свідомості, яка відображає сприйняття і уявлення індивідів про себе як представників певної етнічної спільноти. З поняттями етнічної свідомості й етнічної самосвідомості, які є динамічними характеристиками етносу, пов'язані поняття етнічності й етнічної ідентичності. **Етнічна ідентичність – це частина соціальної ідентичності, або ж уявлення людини про себе як про члена певної етнічної групи поряд з емоційним і ціннісним значенням щодо цього членства.** Позитивна оцінка своєї етнічної групи є природним соціально-психологічним механізмом, який забезпечує на індивідуальному рівні необхідну для особистості самоповагу, а на груповому рівні – збереження етнічної культури й передачу її майбутнім поколінням. Цей позитивний когнітивний акцент на користь своєї групи має назву “внутрішньогруповий фаворитизм”. Його зворотним боком є зовнішньогрупова ворожість, яка виникає поза умов етнічного протистояння, або ж конфлікту. Саме етнічні стереотипи, спрощені, схематизовані, емоційно забарвлені стійкі образи інших етнічних груп, які легко поширюються на усіх її представників, говорять про наявність в етнічній свідомості внутрішньогрупового фаворитизму та зовнішньогрупової ворожості. До того ж етнічні автостереотипи – це уявлення та характеристики членів своєї етнічної групи, а етнічні гетеростереотипи – це образи представників інших етнічних груп. Не випадково етнічні автостереотипи виглядають набагато краще, ніж етнічні гетеростереотипи. Етнічні стереотипи забезпечують пізнавальну, комунікативну та захисну функції позитивної етнічної ідентичності.

Культура пропонує когнітивну матрицю для розуміння світу, тобто “картину світу”. Постійно живучи в одній культурі, люди починають вважати її певним стандартом. Це пояснює такий феномен, як етноцентризм (зовнішньогрупова ворожість), або ж сприйняття й інтерпретацію поведінки інших через призму своєї власної культури. Тож чим більші культурні й поведінкові відмінності, тим більший потенціальний негативізм їх оцінювання. Умовою виходу із цього психологічного стану стає кроскультурне освоєння світу в закладах середньої та вищої освіти й формування культурно-психологічної компетентності у молоді.

Питання для самоконтролю

1. Що таке етнічна свідомість та самосвідомість?
2. Що таке етнічна ідентичність?
3. Поясніть значення позитивної оцінки своєї етнічної групи.
4. Що таке етнічні стереотипи та гетеростереотипи?
5. Що таке “картина світу”?
6. Що таке етноцентризм?
7. Як подолати негативізм в оцінюванні культурних і поведінкових відмінностей?

3.4.2. Психічний склад і традиція

Етнічні психічні явища відрізняються не тільки своєю статичністю та динамічністю, а й сферами психіки: пізнавальні (когнітивні), почуттєво-емоційні (афективні), мотиваційні й регулятивно-вольові. До пізнавальної сфери належать культурно-історичні уявлення, суспільна думка, свідомість, тощо. Зміст пізнавальних процесів визначається екологічними, культурними та суспільно-історичними чинниками. У процесі розвитку механізми пізнавальної діяльності змінюються, з’являються нові способи пізнання світу. Яскравим прикладом є домінування наукового та художньо-образного способів пізнання світу в країнах Західної та Східної Європи порівняно з країнами Сходу, де існує велика питома вага релігійного, міфічного та побутового способів пізнання світу, які впливають на особливості ментальності й стиль мислення, прийняття рішення та поведінку.

Мотиваційній сфері етнічних спільнот притаманні суспільні мотивації, потреби, інтереси, цінності, цілі, установки, ідеали. Потреби як елемент суспільної психології виникають і розвиваються в процесі

життєдіяльності людей. Особливо інформаційно містким для дослідників є співвідношення потреб етнічної системи, яка відтворюється в певних умовах свого функціонування, та потреб більшості її членів.

Психічне відображення матеріальних і духовних умов існування етнічної спільноти віддзеркалює, у свою чергу, її спрямованість та діяльність щодо задоволення цих потреб. У суспільних інтересах втілюються як потреби етнічної спільноти в цілому, так і окремих її складових. Наприклад, інтерес до підприємницької діяльності значно посилюється у слов'янських країнах Східної Європи у зв'язку з культурними, соціальними, політичними та економічними змінами.

У мотиваційній сфері значне місце належить також життєвим орієнтаціям. Вони являють собою систему переваг, які відображаються у свідомій, або ж у безсвідомій, вибірковій поведінці, у виборі й прийнятті рішень в альтернативних умовах. У рішеннях втілюється система цілей діяльності, зокрема колективні цілі етнічних спільнот і цілі окремих особистостей. Уявлення про майбутнє визначають провідну сферу життєдіяльності, а ідеали стають вищою спонукою соціокультурної діяльності поколінь, образом бажаного результату пасіонарної активності тощо.

Почуттєво-емоційна (афективна) сфера психології етнічних спільнот вбирає в себе почуття, емоції й настрої. Специфічними для етнічних спільнот є соціокультурні почуття. В цих почуттях віддзеркалюється ставлення до культури й культурної практики, до фактів, ситуацій і соціальних інституцій та інших феноменів реальної дійсності. Феномен суспільних настроїв є одним із найважливіших у психології етнічних спільнот, бо віддзеркалює ставлення й оцінки людьми стану реальних процесів, які розгортаються в суспільстві в різні періоди його розвитку. Їх спектр надзвичайно широкий – від негативних до позитивних настроїв, від натхнення, ентузіазму, оптимізму, патріотизму до розгубленості, негативізму, песимізму.

Регулятивно-вольову, або ж діяльнісну, сферу психології етнічних спільнот визначають спільна діяльність і поведінка. В діяльності таких великих соціальних утворень, як суперетноси, етноси й субетноси виокремлюється мета, структура, суб'єкти взаємодії та діяльності (професійної, громадської тощо).

Взаємозв'язок психічних сфер життєдіяльності етносів виявляється як у характеристиках ідеальної, модальної й типової особистості як представника певної спільноти, так і в характеристиках психічно-го складу спільноти (клас, нація, народ, субетнос, етнос).

Психічний склад – це найбільш стійке утворення в психології етнічних спільнот. Він охоплює національний та соціальний характер, традиції, звичаї. Соціальний характер визначається специфікою культури, мови, а отже, особливостями мислення, системою знаків, символів, звичок тощо. Він формується за певних умов під впливом багатьох чинників соціального буття, системи цінностей та орієнтацій в процесі соціалізації. Соціальний характер зумовлює одні вчинки й виключає інші.

Традиція – це узаконені способи відтворення правил і норм поведінки щодо взаємодії, стосунків і спілкування людей. Звичаї – сталі правила реагування на конкретні події, здійснення деяких суспільних, родинних та особистісно значущих подій щодо трудової діяльності, у побуті, на свято, народження, весілля тощо. Звичаї як система установок зберігають певний досвід людей і є символами певних цінностей.

Спосіб життя, у свою чергу, є цілісною характеристикою психологічних особливостей етнічних спільнот, сукупністю сталих типових форм життєдіяльності народів, класів, соціальних груп, окремих людей щодо матеріального та духовного відтворення життя в культурній, суспільній, економічній, політичній, сімейно-побутовій та інших сферах. За способом життя можна визначити, як живуть люди, чим керуються, яким є їхнє мислення, потреби, інтереси, ідеали, зміст спілкування тощо. В способі життя сучасної етнічної спільноти й окремої людини віддзеркалюється певна система ставлення до природи, культури, суспільства, тобто до території проживання (планування й використання), людського капіталу та місцевого самоврядування, до праці й культурної спадщини, до інших спільнот і до самих себе, а також до Бога. Ці відносини втілюються у світовідчужанні й світосприйнятті, світогляді, ціннісній орієнтації, життєвій позиції, стратегічній, тактичній та ситуативній установках, в потребах, стилі життя й поведінки тощо.

Питання для самоконтролю

1. Чим відрізняються етнічні психічні явища?
2. Які етнічні психічні явища охоплює пізнавальна сфера?
3. Назвіть етнічні психічні явища, які належать до почуттєво-емоційної сфери.
4. Які етнічні психічні явища належать до мотиваційної сфери?

5. Що визначає регулятивно-вольову сферу психології етнічних спільнот?
6. Що таке психічний склад і соціальний характер?
7. Що означає традиція та звичаї?
8. Дайте визначення способу життя.
9. Що можна визначити за способом життя?
10. Що відзеркалюється в способі життя етнічної спільноти?
11. Поясніть поетичний рядок: "...И каждый миг измерит вечностью".

3.5. Етнічна психологія та уявлення прадавніх українців про своє походження

Уявлення прадавніх українців про своє походження були достатньо цілісними й поетичними. В них ще не зустрічається відокремлення природничого, соціального та гуманітарного аспектів світосприйняття. Так, у міфі про походження людини від шлюбу неба й землі мовою образів навколишнього світу розповідається про те, що людина – це не тільки дитя світла (небо), а й більш твердої речовини (земля), що вона – плід самоусвідомлення (небо) і культурного ґрунту (земля), а також, що вона – плід уявного (небо) і втіленого (земля). Цікаво, що спочатку небо сприймалося в образі жінки-діви, яка дивує, надихає і осяює, а ґрунт в образі чоловіка. Не випадково в українській мові слова “діва” і “диво” мають однаковий корінь. На найдавніших єгипетських фресках ми також зустрічаємо діву в образі неба у зірках, яка дугою вигнулася над чоловіком-землею, точніше, ґрунтом і надихає його сновидіння. Це уявлення і стало основою для пізнішого міфу про створення Єви з ребра Адама, коли той спав. У сиву давнину люди надавали великого значення почуттям і лише набагато пізніше почали звеличувати свою діяльність, її результати, а отже й самих себе. Вони стали шанувати жінку-матір, чоловіка-воїна, мисливця, землероба. Разом з іншими чинниками це зумовило подальший перехід до патріархату.

В іншому прадавньому українському міфіві про походження людини від води й вогню також природо-орієнтованою мовою розповідається не тільки про те, що жива речовина з’являється з води, тобто що сама вода є живою речовиною, яка запам’ятовує інформацію, а й

про те, що людина, яка складається з води й вогню, почуттів і думок, сама є руслом для потоку власного світла самоусвідомлювання. Так, у слові “людина” складова “лю”(льо!) – це вигук подиву, осяяння, просвітлення, або ж світло, а “дина”(дн) – це день, продовження світла, або ж продовження води, точніше, потік. Звідси і назви річок: Дон, Дунай, Десна, Дніпро, Дана, в назві яких ми весь час зустрічаємо звуки “дн”, а ще дно та ін. Не випадково праукраїнці любили жовтий (світло сонця й самоусвідомлювання) і блакитний (вода, потік) кольори, поєднання яких породжувало зелений колір життя. До того ж і слово “любов” означає бовваніння світлом і теплом, тобто їх випромінювання, бо складається із “лю” і “бовваніння”(розвиднення). Звідси любити означає бути як світлом, або ж випромінювати світло, так і переживати власне просвітлення. Прадавні українці дуже любили сонце, яке дарувало їм світло й тепло і порівнювали з ним свої найвищі уявлення й почуття. Вони називали коханих жінок сонечком, а чоловіків місяцем-місяченьком, який керує водою. А пізніше і доньку, й сина почали називати сонечками; хлопчикам-малюкам і досі пов’язують блакитну стрічку, а дівчаткам рожеву.

Одним із найцікавіших і загадкових міфів є також міф про світове дерево, на якому жили у злагоді птахи і миші, перші займали гілки, а другі коріння й стовбур. З часом їх стало так багато, що місця усім уже не вистачало. Хтось із мишенят уночі почав гризти лапки пташенят, щоб ті посунулися. А вдень пташенята клювали мишенят, щоб ті звільнили місце. Згодом розпочалася бійка, яка поступово втягнула й дорослих... У цьому міфі в образах птахів і мишей віддзеркалено два основних адаптивних психотипи людської поведінки: креативний (птахи) і виконавський (миші).

Щодо пізніших міфів, то тут не можна не згадати стародавні міфи й легенди про Дніпро та людей, які населяли його береги. Наші працюри-русини дуже любили Дніпро і залежно від ставлення до нього називали то Батьком-Борисфеном, то Славутичем, то Биком, або Ревучим.

Русини дістали свою назву від русел річок, вздовж яких вони любили селитися, щоб завжди мати цілющу воду та свіжу рибу. Люди порівнювали ріки з матерями, які годують дітей, захищають їх від ворогів, вчать орієнтуватися на місцевості, виховують любов до природи і світу.

Річка дала назву й дієслову ізрікати – говорити, діяти словом. Ще й досі збереглося прізвище Русин, розповіді про морських, річкових, озерних, лісових і польових русалок, свята русалії та обряди хрещення води і водою.

За прадавнім міфом русини народилися від шлюбу Таргитая, який був сином Зевса, і дочки Борисфена Рус або Роус. Ім'я Таргитай означає “виспівуй вищі закони життя”. А Рус (Роус) – це багатопелюсткове русло, квітка життя. Народжена від шлюбу Борисфена (холодний вихор з високих гір або ж із самого неба) і матері землі, вона була улюбленою донькою землі і неба. Цей міф свідчить не тільки про прадавні зв'язки русинів з іншими народами світу, про взаємний обмін і розвиток їх культурного надбання, а й про те, що вони вважали себе синами й доньками неба і землі, уяви і праці, або культури.

Залишки людських поселень на території сучасного Києва відомі від часів пізнього палеоліту (давнього кам'яного віку; близько 40–10 тисяч років тому). Населення періоду енеоліту (мідного віку) на території Києва було носієм трипільської культури, пам'ятки якої вперше відкрив український археолог В. В. Хвойка.

Київ – це дитя ріки, яке народилося на перехресті землі й неба, уявного й реального, сухопутних і водних шляхів. Постійно приваблюючи мандрівників та переселенців, Дніпро примножив місто й підняв його на рівень столиці, яку шанували як матір міст руських, як духовний, культурний і адміністративний центр нового етносу, а згодом і суперетносу – цивілізації Київська Русь. І слава про неї потекла водами Славутича аж до самого Чорного, “чермного, гарного-пишного-поважного” моря, уздовж якого розташувалися різні країни з багатою культурою. Не випадково Київ вважається легендарним містом, яке нараховує понад 3,5 тисячі років. Як усі старі міста планети, воно має кілька імен, зокрема, давньогрецьке й давньоримське. А от під назвою Київ його знають понад 1,5 тисячі років.

Освічений монах Києво-Печерської лаври Нестор Літописець, який вивчав свій рідний союз племен та описував звичаї різних народів, які до нього входили, зазначав, що поляни були лагідними й терплячими, полюбляли влаштовувати весілля і шанували своїх жінок. Інші ж народи, які входили в союз, відрізнялися тим, що їх люди жінок не шанували, а викрадали собі дівчат як здобич і весіль не влаштовували. Нестор Літописець шукав духовне коріння народів, звідки, зокрема, походить назва Києва та яка вища ідея в неї закладена. Монах-історик і психолог відібрав із сивої давнини дві легенди, які прислужували колись далеким пращурам, а відтепер мали надихати майбутні покоління.

Одна з цих легенд говорить про те, що Київ було названо на честь славетного сина богині ріки – перевізника Кия, який перево-

жив людей через Борисфен, або ж Дніпро-Славути. Учитель і жрець Кий (Кай), переправляючи шукачів знань з одного берега пізнання на інший, промовляв такі слова, які допомагали його учням поєднувати різні культурні береги часу й притаманні їм способи пізнання в єдиний світ. Кий (Кай) – це скорочене від ізрікай, що означає син ріки, або той, хто діє словом. Кий, немов золотим списом, вцілював у рибку-сонцеслово, яка жила в небесній річці-мовоньці, й годував нею людей. Не випадково іменем учителя, яке опоетизовує слово, що в свою чергу є засобом спілкування, пізнання й розвитку людиною самої себе та інших, було названо столичне місто, яке стало творчою лабораторією майбутнього. Окрім того, слово порівнювалося із золотим дощем і золотим зерном. Кий – також назва одного із союзів племен землеробів зі столицею Київ, етнічним засновником яких і став свого часу “перевізник”, служитель мови й слова Кий (Кай). Можна припустити також, що міф про Каїна і Авеля має своє прадавнє коріння й розповідає про етнічний конфлікт між землеробами та скотарями, про значну відмінність у системах їх вербального й невербального мовлення, світовідчуття, світосприйняття та вірування, що зумовлено провідними видами діяльності.

Друга легенда значно молодша за першу. Вона розповідає про трьох братів Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либідь. Вони походили від касти жерців, але були вже представниками нової влади – військової аристократії, “княжого роду”, який мав захищати духовне надбання культури.

Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь припливли у небесній лодії, де завдяки різним ладам-способам пізнання світу, які взаємодоповнювалися, панували гармонія, любов і злагода. Мандрівникам дуже сподобалися зелені дніпровські кручі, вони вирішили збудувати тут місто, яке б нагадувало небесну столицю.

На честь легендарних князів люди назвали три високі київські гори. Княгиня Київиця – вершина мови філософії та релігії, які творять уявний світ. Княгиня Щекавиця – вершина мови ремесел і наук, які будують матеріальний світ. Княгиня Хоривиця – вершина мови мистецтв, які відроджують людину. А іменем сестри Либідь була названа найпрекрасніша, як біла лебідонька, річка. Вона витікала, немов із самісінького серця, і поєднувала між собою у єдине ціле і гори, і долини казкового міста. Либідь – це мова самої любові, вона княгиня освіти й культури. В образі Либеді віддзеркалені уявлення про боги-

ню Ладу, яка стала свого часу засновницею нового етносу, навчивши людей цілительства, просвітництва, більш досконалого землеробства й нових свят, які організують психічне життя людей.

Культурні та духовні досягнення наших пращурів нічим не поступалися перед іншими етносами. Вони й досі залишаються неперевершеними. Каста жерців змогла створити таку духовну ідеологію і так її втілити в організацію природного, світоглядного й мовного ландшафту, що вона існує і досі. Називаючи місто на честь старшого брата Кия, прабатьки нагадували нащадкам про те, що мовлення втаємниченої в духовне знання, тобто посвяченої, освіченої культурної людини, немов чиста ріка, завжди відроджуватиме й зцілюватиме, поїтиме й годуватиме, якщо буде гармонійно поєднувати у слові філософію й релігію, науку й мистецтво. Можливо, саме ці шматочки тіла єдиного духовного знання, бога Озіріса, віднайшла богиня Ісіда, коли, збираючи їх по всьому світу, побувала на київських горах. Іншими словами, ідея кроскультурного освоєння світу вже мала певне підґрунтя серед цивілізованих народів. Вказуючи на мовленнєвий вимір соціуму, ця ідея спонукає нас до відкриття ще одного рівня контексту Вчення про Слово (Новий Заповіт), який говорить про необхідність розвивати мовленнєву рефлексію й оберігати тим самим людину від професійної та особистісної деформації.

На старій мапі, складеній мовою кольорів, що розповідали про географічні, геологічні й архітектурні особливості поселень та про діяльність їх мешканців, існували Біла Русь, Чорна Русь, Червона Русь і Молочна Русь. Лісостеп, безмежний простір світла, теплий клімат, поклади глини й крейди, святково вибілені хатки у весняному квітуванні садів, а також запашне від парного молока повітря дали назву Молорусії. Кольором вона нагадувала пряжене молоко і згодом стала однією з територій майбутньої Руси-України.

Кожна назва має своє природо-орієнтоване, людське й олюднене, або ж духовне (сонцезоряне, небесне, надихаюче) походження та значення. Певний час слово “молорусія” використовували в значенні “мала русія”, що привело до забуття його першовитоків. Духовна сліпота, забуття символічної і образної мови, про значення якої писав ще Г. Сковорода, може стати зброєю в руках тих, хто хоче підкорити народ.

Проте українці навчилися оберігати свої культурні витoki духовного самоусвідомлення. Рідна мова, тобто “молитва ваша”, – це най-

більша духовна спадщина. Завдяки їй народжується “сонцеслово”, яке втаємничує наступні покоління в нову, духовну якість буття. Тому слов’янський етнос, до якого належать і українці, обравши свого часу духовно змістовну самоназву, оспівав у ній свою любов до слова, до його об’єднуючої й надихаючої сили, яка є життєдайною і життєвідтворювальною енергією.

Сучасна Україна розташована на теренах, які вважаються одним із центрів індоєвропейської цивілізації. Її назва, як і назви більшості країн Європи, жіночого роду. Це універсальна країна щодо різноманіття природних образів, відповідно до яких навчається розмовляти й мислити людина. Помірний клімат, ліс, лісостеп, степ, гори, долини, ріки, озера, море, багатий природний ландшафт, рослинний і тваринний світ, родючий чорнозем і культурний ґрунт спричинили її назву.

Україна – це метапам’ять, або пам’ять про пам’ять, про колиску людського розвитку, про материнську раїну-сад першообразів мови, яка відтворює світ у повноті й гармонії життя. І якщо людина забуває про життєдайні витoki мови та мовлення, обмежує їх, “розпинає” слово, то й сама з часом стає деформованою особистістю. Деякий час Україну називали “окрайною”, але українці не прийняли неодохотвореної назви. Кожна країна шанує себе й старанно будує свій прекрасний всесвіт майбуття.

Окрім того, країни мають кілька відповідних назв, наприклад: слов’янин, русин, українець, киянин. Має людина і своє власне прізвище, по батькові та ім’я, яке є найкоротшою, завдовжки в одне слово, піснею, що надихає, супроводжує й захищає її протягом життя. Спробуйте придумати нове гарне ім’я. Мабуть, для цього потрібно бути більше ніж філософом і поетом. Адже кожне ім’я, попри все, є тим життєдайним духовним символом, який олюдноє, закликаючи до самопізнання.

Порівняйте здогадки щодо свого імені з тлумаченнями в словниках. Можливо, ви відкриєте щось нове в прекрасних іменах-молитвах, якими наші дідуся та бабусі оспівують, звеличують, прославляють, дякують, просять, благають у Бога, у долі, у людей щастя для своїх дітей та онуків.

Питання для самоконтролю

1. Дайте соціально-психологічну характеристику уявлень прадавніх українців про своє походження.
2. Поясніть давньоукраїнський міф про походження людини від неба і землі. В чому полягає його духовне призначення?
3. Поясніть давньоукраїнський міф про походження людини від води і вогню. В чому полягає його духовне призначення?
4. Поясніть давньоукраїнський міф про Світове дерево.
5. Поясніть походження назв “слов’яни”, “русини”, “українці”, “малороси”, “кияни”.
6. Про що свідчить міф про походження русинів від шлюбу Таргитая і Роус?
7. Як охарактеризував Нестор Літописець плем’я полян?
8. Про що розповідає найдавніша легенда про походження назви міста Київ? У чому полягає її духовне призначення?
9. Про що розповідає друга легенда про походження назви міста Київ? В чому полягає її духовне призначення?
10. Порівняйте між собою першу й другу легенди про походження назви міста Київ, які записав Нестор Літописець, знайдіть схожість і відмінності зокрема у постановці проблеми кроскультурного освоєння світу.
11. Скільки назв має найбільша ріка України? Поясніть їх. Які міфи ви знаєте про неї? В чому полягає їх духовне призначення?
12. Що ви знаєте про давньоукраїнську богиню Ладу?
13. Що означає назва нашої країни?
14. Прочитайте вірш для дітей про день народження і охарактеризуйте його у світлі етнічної психології.
15. Що означає ваше ім’я?

*У мене є свій власний день,
Він – день мого народження.
В цей день прийшов я в світ людей
Шукать своє походження.
Батьки і прізвище дали,
Щоб знав, якого роду,
Чий досвід маю берегти
Для рідного народу.*

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л., 1990.
2. *Гумилев Л. Н.* История людей и история природы. – М., 1993.
3. *Васильченко О.* Методи психосемантики в дослідженні соціальних уявлень // Соціальна психологія. – 2004. – № 2(4). – С. 19–38.
4. *Кузнєцова Т. В.* Раїна мови. – К., 2002.
5. *Лебедева Н. М.* Введение в этническую и кроскультурную психологию. – М., 1999.
6. *Лосев А. Ф.* Философия, мифология, культура. – М., 1991.
7. *Львовичкіна А. М.* Етнопсихологія. – К., 2002.
8. *Психология: Учеб. для гуманитарных вузов / Под ред. В. Н. Дружинина.* – СПб., 2001.
9. *Стефаненко Т. Г.* Этнопсихология. – М., 1999.
10. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М., 1992.
11. *Хейзинга Й.* Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М., 1992.
12. *Шпет Г. Г.* Введение в этническую психологию. – СПб., 1996.
13. *Экхарт М.* Духовные проповеди и рассуждения. – М., 1991.

Кроскультурна психологія як наука

- *Історія становлення, предмет і завдання кроскультурної психології*
  - *Психологічний вимір культур*
  - *Культура і особистість*
  - *Культура і спілкування*
  - *Символи духовної культури України*
-
-

4.1. Історія становлення, предмет і завдання кроскультурної психології

Ще в стародавньому світі зустрічалися дослідження відмінностей між народами. Гіппократ пояснював ці відмінності географічними чинниками (розташування країни, клімат), Платон – соціально-політичним устроєм суспільства, оскільки вважав, що державний устрій впливає на духовний склад, учень Аристотеля Теофраст – соціальним середовищем в цілому, учень Сократа Ксенофонт аналізує еволюцію типових для певного народу рис тощо. Але як самостійний напрям наукових досліджень порівняльно-культурна (кроскультурна) психологія була започаткована в ХХ ст. і заявила про себе на початку 70-х років.

Кроскультурна психологія досліджує схожість і відмінність у психічному розвитку індивідів, які належать до різних культурних практик, зв'язок психологічних відмінностей з екологічними, соціокультурними та біологічними особливостями, а також сучасні зміни в цих відмінностях. Так, вона намагається відшукати те універсальне, що є в психології людини будь-якої культури. Її цікавить також ставлення людей до таких життєво важливих цінностей, як фізичне, психічне та духовне здоров'я, як гармонія зовнішнього та внутрішнього світів, спілкування, творчість, повнота самореалізації, внутрішні (психологічні) механізми саморегуляції й самоактуалізації тощо.

Завдання кроскультурної психології:

- виявлення позитивної культурної ідентичності;
- вивчення психологічних механізмів формування культурної толерантності на груповому й особистісному рівнях;
- вивчення різних культурних практик (духовно-філософська сутність, механізми регуляції свідомості й поведінки, особливості ціннісної структури, типи соціальної організації, принципи внутрішньої і зовнішньої групової взаємодії, особливості соціалізації й інкультурації молоді);
- вивчення міграцій та акультурації;
- дослідження впливу кроскультурного освоєння світу на особистісний розвиток людини, її самопізнання, саморозуміння й самосвідомість тощо.

Вирішальне значення для формування стійкої та свідомої позитивної ідентичності, культурної толерантності у молоді відіграють

виявлення шляхів взаємопорозуміння, пошуки тотожності, діалог культур на основі загальних для усього людства етичних цінностей, а також розробка відповідних просвітницьких програм кроскультурного освоєння світу та кроскультурних психологічних тренінгів особистісного розвитку.

Якщо для історичної психології базовими поняттями є історична епоха, історична людина, історіогенез людської психіки, а для етнічної психології – етнос, етногенез, етнічна свідомість тощо, то для кроскультурної психології такими поняттями стають культура, культурна практика, культурогенез, культурна поведінка (ставлення до культури та її надбань), культурна свідомість тощо. Існує понад тисячу визначень поняття культура. Саме ж слово “культура” в різних мовах і культурах може означати і расу, і національність, і етнічність, і музику, а також образотворче мистецтво, їжу, одяг, ритуали, традицію тощо. Коли, наприклад, японці використовують слово “культура”, то вони думають про ікебану (мистецтво складання композицій із квітів), росіяни – про театр, музику, манери поведінки, українці – про традицію тощо.

Культура – надзвичайно складне поняття, яке стосується матеріальних, соціальних, духовних сторін життя як окремої особистості, так і групи людей і суспільства загалом. Вона виявляється також у формах спільної діяльності, у спілкуванні, святах тощо. Отже, **культура – це увесь комплекс об’єктивних і суб’єктивних складових, який створили й створюють люди і який, у свою чергу, впливає на них і визначає їхнє життя.** Тому, забезпечуючи виживання людей певного екологічного простору і ставши загальною для них, тобто їх культурною практикою, вона (культура) має вивчатися не тільки в образах своїх представників, а також враховувати екологічні й історичні чинники, які пояснюють, чому деякі елементи культури набули у відповідній культурній практиці першорядного значення. Гумільов у зв’язку з цим наводить такий жартівливий приклад щодо ставлення пасажирів до буйного п’яниці, який щойно зайшов до трамваю: росіянин пожаліє, татарин відійде, німець покличе міліціонера, а грузин може відповісти агресією.

Ресурси природи і відповідні їм види людської діяльності не тільки впливають на світогляд і форми соціальної взаємодії, а й обумовлюють завдяки їм елементи суб’єктивної культури, розвивають мову, мислення, почуття, цінності, самоконцепцію, соціальні ролі та сценарії поведінки тощо. Впливають вони й на процеси саморозуміння як

складову самоусвідомлення. Самосвідомість як психічний орган людини, узагальнюючи й співвідносячи внутрішній досвід з її зовнішнім досвідом та досвідом людства (культура, традиція, цінності, духовні вчення тощо), допомагає їй не тільки не загубитися у внутрішньому та зовнішньому світах, а й відтворювати гармонію між власною соціалізацією й індивідуалізацією, відчувати цілісність і єдність зі світом, результативність взаємодії з ним. Людина відчуває й розуміє рух причинно-наслідкового “колеса” життєвих подій тощо.

Мотиваційною основою саморозуміння, початком якого є самопізнання як ще одна складова самоусвідомлення, стає момент розузгодження синхронності й симетричності перебігу процесів соціалізації та індивідуалізації. Таким чином, людина, яка вміє розуміти сама себе – це соціально й культурно розвинена особистість, котра в ситуації вибору здатна самостійно приймати рішення, нести за нього відповідальність і зберігати позитивне ставлення до себе. Іншими словами – це такий рівень психодуховного розвитку людини, коли вона не тільки перейшла від сліпого наслідування до свідомого вибору культурних стереотипів, а й здатна передбачати ризики та їх віддалені наслідки. Можна навіть сказати, що **саморозуміння – це психологічний механізм самообумовлення й самоактуалізації.**

Самообумовлення починає розвиватися з дитинства. Найбільш інтенсивно воно виявляється в юнацькому віці, коли молоді люди стоять перед завданням професійного й особистісного самовизначення і вирішують проблему життєвих смислів, культурно- та смислотворення. Саморозуміння як увага, відчуття й сприйняття самого себе, як пам'ять про власну пам'ять, самопізнання, самопереживання і саморегуляцію не може бути повним без кроскультурного освоєння світу. Адже саме на тлі освоєння різних культурних практик людина глибше розуміє саму себе, більш успішно діє, соціально й культурно самозначається.

Вирішальною умовою розвитку саморозуміння є пошук тих культуровідповідних джерел, завдяки яким відбувається побудова такої “Я-концепції”, до складу якої будуть входити також “я”-історичне, “я”-етнічне, “я”-кроскультурне і “я”-пізнання-мислення, яке оновлює саму “Я-концепцію”.

Кроскультурно-психологічні дослідження ведуться як у зовнішньому, так і внутрішньому щодо даної культурної практики вимірах. Результати виховання дітей у різних культурних практиках показують, що воно спрямовано на розвиток різних фізичних та психічних якостей і за-

лежить від природних та соціальних умов, переважних видів діяльності тощо. Скажімо, землеробам притаманна кооперація, отож вони заохочують взаємозалежність, відповідальність, прагнення до узгодження і карають незалежний і неконформний підхід до кооперації. Все це формує певний світогляд, відповідні уявлення про соціалізацію й індивідуалізацію майбутньої особистості. Мисливство ж, навпаки, потребує від людей більшої фізичної сили, сміливості, впевненості у собі. Тут дітям надають максимальну свободу й заохочують незалежність. Відтак стає зрозумілим, чого в межах однієї країни, де співіснують різні культурні практики, спостерігаються значні відмінності в поведінці людей.

Сім'я як соціокультурний організм також спонукає своїх членів до взаємовідповідальності та взаємоузгодження дій щодо виховання дітей, догляду за хворими, ведення господарства тощо. Водночас батьки, які є представниками певних видів діяльності і професій, передають дітям ще й специфічні норми поведінки.

Але не тільки екологія та культурна практика, а й історія впливають на культурні особливості людської поведінки. Революції, війни також міняють погляд людей на самих себе. Німці і японці, наприклад, змінили своє самосприйняття після Другої світової війни. Тепер вони стали сильними економічними, а не військовими суперниками, що допомогло їм подолати економічне відставання і вийти за багатьма показниками на чільні місця у світі.

Питання для самоконтролю

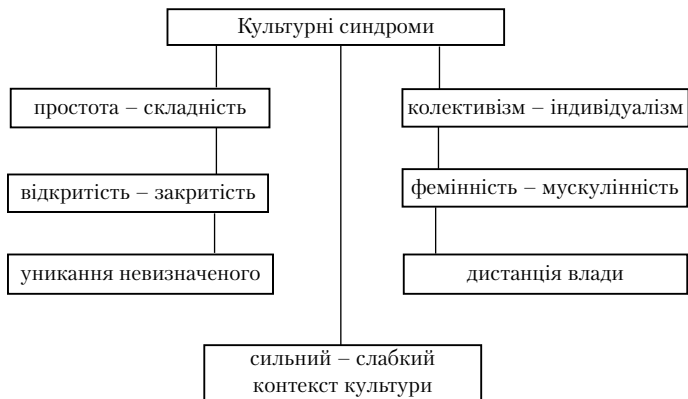
1. Що вивчає кроскультурна психологія?
2. Коли склався такий напрям наукових досліджень, як порівняльно-культурна (кроскультурна) психологія?
3. Визначте завдання кроскультурної психології.
4. Які поняття стали базовими в кроскультурній психології?
5. Поясніть поняття “культура”.
6. Назвіть елементи суб'єктивної культури.
7. Що таке саморозуміння?
8. Що є мотиваційною основою саморозуміння?
9. Коли починає розвиватися самообумовлювання?
10. Як впливає виховання дітей у різних культурних практиках на їхній розвиток?
11. Як впливає історія на культурні особливості поведінки? Наведіть приклади.

4.2. Психологічний вимір культур

Екологія й історія, створюючи завдяки людині культуру та впливаючи на поведінку її членів, формують способи соціалізації та інкультурації молодих поколінь, обумовлюють установки, визначають цінності, вірування, моделі мислення й поведінки, системи світогляду, ставлення людини до природи та культури, до праці й відпочинку, до іншої людини, до самої себе і Бога. **Значні екологічні зрушення та історичні події здатні суттєво змінити людське світосприйняття й світопереживання, зумовити появу нового духовного вчення та відповідної практики. Врешті-решт виникає потреба в пошукові такої системи знань і досвіду, де б першорядним було те, як одержувати, користуватися й відновлювати фізичне, психічне і духовне здоров'я людей, психічну енергію етносфери.** Саме тому найактуальнішими в наш час виявилися кроскультурні дослідження можливостей і продуктивності співіснування різних способів пізнання в різних культурних практиках з притаманними їм духовно-філософською сутністю, особливостями самообумовлення людиною самої себе, ієрархією ціннісної структури, типами соціальної організації, принципами зовнішньої та внутрішньої взаємодії, соціалізації, інкультурації, кроскультурного освоєння світу тощо. Вони стають надійним захистом сучасної людини від власної культурної нетерпимості та психологічного маніпулювання з боку “ремісників” від науки, політики й бізнесу.

З метою класифікації культур у кроскультурній психології було сформовано поняття культурного синдрому, або певного набору цінностей, установок, вірувань, норм і моделей поведінки, якими одна група культур відрізняється від інших. Визначено такі культурні синдроми, як простота – складність, індивідуалізм – колективізм, відкритість – закритість (Г. Тріандіс), уникання невизначеності, дистанція влади, маскуліність – фемініність (Г. Ховстед).

Складним культурам притаманне більш відповідальне ставлення їх членів як до власного часу життя, так і до часу життя іншої людини. Тут пунктуальність стає нормою поведінки й ознакою культурної людини. Час життя сприймається як гроші, як власність людини, вона сама відповідає за його ефективне та продуктивне використання. Таке ставлення до часу обумовлює й відповідне використання його, коли переважає не емоційна, а раціонально-логічна регуляція поведінки. Люди з індустріально розвинених країн (США, Японія) на

Рис. 5. Психологічний вимір культур

питання: “Якщо у вас призначена зустріч із другом, то як довго ви збираєтесь чекати його?” – давали відповідь, що з точністю до хвилини. У Греції й Італії (країни середньої складності) – в годинах, а в деяких культурах Африки й Латинської Америки – до кількох діб. Цікаво, що на Заході час сприймають як пряму лінію, вектор, який починається в минулому і спрямований у майбутнє. В багатьох культурах Сходу, навпаки, час здебільшого сприймається як безперервність циклів, що постійно повторюються у природі і в людському житті. В деяких народів час сприймається як коливання хвилі. Цікаво, що українці також колись говорили про колообіг часу.

В західних культурах заведено робити одну справу за одиницю часу й послідовно вести бесіду чи викладати матеріал. В інших культурах можна спостерігати, як розмова ведеться одночасно з кількома особами. У складних культурах спостерігається також чіткий розподіл ролей і моделей поведінки, які мають відповідати певній соціальній ролі, переважають ділові стосунки та ін. Менш складним культурам притаманні більш дифузні, розмиті ролі, емоційна регуляція поведінки. У складних культурах майже не приділяють уваги релігійній належності людини, головне, щоб вона правильно виконувала свою соціальну роль. У менш складних культурах, скажімо іранській, навпаки, релігійна належність є провідним фактором, який визначає соціальну поведінку людини і може вплинути на оцінку її соціальної ролі.

Таким чином, внаслідок різного ставлення до часу життя і розпорядження ним у представників різних культурних практик може ви-

никнути непорозуміння між собою. Так, запізнення, розмова з кількома особами одночасно можуть сприйматися як неповага й демонстрація недоброзичливості або відсутність бажання спілкуватися і співпрацювати. До того ж у культурах з дифузними ролями важко відокремити людину від її ідеї, критика ідей тут може бути небезпечною й сприйматися як критика самої людини. З іншого боку, вам можуть демонструвати повагу щодо вас, а про себе вважати вас нікчемною. Люди східної культури сприймають представників західної як брутальних і пихатих. Останні ж сприймають перших як несамотійних, залежних, улесливих, хитрих або такими, що не мають власної думки.

Головним психологічним виміром культури вважається “індивідуалізм – колективізм”. До індивідуалістичної належить культура, в якій індивідуалістичні цілі її членів не менше, а може й більш важливі, ніж колективістські. У колективістській культурі, навпаки, колективістські цілі переважають над груповими. Цікаво, що для Заходу притаманні індивідуалістичні цілі, а Сходу – колективістські. В індивідуалістичних культурах особистісна ідентичність переважає над груповою й поведінка особистості визначається її мотивацією на досягнення. Люди керуються такою соціальною установкою, як “я можу робити те, що мені потрібно”. В колективістських культурах людина керується її належністю до групи й установкою “я не є тятарем для своєї групи”. До того ж колективізм характеризується як горизонтальними, так і вертикальними (служіння індивіда), а також стратосферичними (універсальні, або ж ті, що поєднують перші два типи) зв'язками між людьми.

На відміну від представників індивідуалістичних культур, які надають перевагу своїм особистісним цілям, навіть коли вони конфліктують із цілями значущих для них груп (сім'я, виробничий колектив, коло друзів), представники колективістських культур керуються цілями групи. Вони живуть поряд зі своїми батьками, хоча від цього страждає їх кар'єра, особисте життя, здоров'я, не задовольняє клімат тощо. В індивідуалістичних культурах, навпаки, дорослі діти вибирають і клімат, і кращу роботу незалежно від того, де мешкають їх батьки. В колективістській культурі така поведінка сприймалась би егоїстичною.

На думку Тріандіса, саме рівень добробуту є передумовою виявлення індивідуалізму. Цікаво, що матеріально забезпечені й освічені прошарки суспільства в будь-якій культурі схильні до індивідуаліс-

тичних тенденцій. Але не тільки фінансовий добробут веде до соціальної та психологічної незалежності. Міграція, соціальна мобільність, індустріалізація також сприяють зростанню індивідуалізму. Крім того, поведінка людей залежить від соціального контексту. Демонструючи колективістські тенденції у сімейному оточенні та коли друзів, людина водночас може виявляти індивідуалістичну поведінку на роботі, з незнайомими тощо.

Таким чином, якщо в колективістських культурах поведінка людини обумовлюється нормами цієї культури й оцінюється відповідно до них, то в індивідуалістичних культурах вона пояснюється особистісними властивостями і установками індивіда. Не випадково в індивідуалістичних культурах успіх приписується здібностям людини, а в колективістських – допомозі інших. Невдача в колективістських культурах пояснюється лінощами, а в індивідуалістичній культурі – збігом обставин. У колективістській культурі людина пристосовується до ситуації, а в індивідуалістичній – намагається змінити її на свою користь. У колективістських культурах люди більше знають і розповідають про інших. В індивідуалістичних – більше знають і говорять про себе. Водночас у культурах колективістських спостерігається значно нижчий рівень злочинності, самогубства, розлучень, алкоголізму, наркоманії. Менше проблем, пов'язаних із самотністю, вихованням і доглядом за дітьми тощо. Недоліками колективістських культур виявилися авторитаризм, тиск на особистість, низька цінність людської особистості й людського життя, висока вірогідність встановлення авторитарних режимів та ін.

Свобода, яку отримують люди в індивідуалістичних культурах, приводить їх до відчуження один від одного. Оскільки закон стоїть вище моральних авторитетів, то очікування багатства, його висока цінність негативно впливають на поведінку деяких “матеріалістів”, серед яких не тільки більше порушників, а й тих, хто прагне до влади, до контролю та придушення інших. Водночас в індивідуалістичних культурах особистість може краще розвивати свої здібності завдяки правам людини, демократії, мультикультуралізму. І це вигідно як для суспільства, так і для економіки. Але все ж деякі міжнародні корпорації вважають, що індивідуалізм певною мірою заважає розвиткові економіки, що робітники й службовці фірми, яких вона має постійно навчати, керуючись психологією індивідуалізму, можуть, коли їм заманеться, перейти до іншої фірми.

Колективістські та індивідуалістичні культури по-різному впливають і на розвиток способів пізнання, на ставлення до традиції, до механізмів саморегуляції свідомості й поведінки. За духовно-філософською сутністю східних релігій та вчень ховається певна позиція їх авторів, яка базується не тільки на сприйнятті часу як безперервності циклів, які постійно повторюються, а й на сприйнятті людини як живого функціонального інструмента міжособової взаємодії та пізнання. Східний досвід фізичної, психічної та духовної саморегуляції й самоактуалізації вкорінений у власну міфологію, філософію, релігію, традицію і значно відрізняється від західноєвропейського й американського.

Щодо України, то їй більше притаманна горизонтальна колективістська культура. Цікаво, що імперські риси у ментальності росіян значною мірою обумовлені вертикально орієнтованою колективістською культурою. Сучасні українці залишають за собою право самостійно вибирати релігію, духовне вчення, конфесію, толерантно ставляться до представників інших вірувань. Геополітичне розташування України обумовлює безперервний діалог західної, індивідуалістичної, та східної, колективістської, культури, який триває на її культурному ґрунті. Аби вижити в таких умовах, українці мають вчитися не тільки усвідомлювати досвід протилежних культур, а й глибоко розуміти свій, щоб на основі власного культурного надбання постійно відроджувати, синтезувати і оновлювати своє світовідчуття, світопереживання й світосприйняття, ставлення до природи та культури, ціннісну структуру й культурні очікування.

Якщо у відкритих культурах відчутніша толерантність щодо відхилення поведінки індивідів од загальноприйнятих норм, то в закритих культурах таке відхилення суворо карається. Представники закритих культур сприймають людей з відкритих культур як недисциплінованих. Навпаки, люди з відкритих культур пояснюють поведінку представників закритих культур як негнучку й безкомпромісну. Особливістю соціалізації в закритих культурах є те, що люди, які порушують норми, потрапляють в надзвичайно складні ситуації й вимушені дотримуватися норм і очікувати такої ж поведінки від інших. Колективний гнів у закритих культурах, як правило, спрямовується на порушників норм – “нам не можна, а йому можна?!” У відкритих же культурах для того, аби чогось досягти, потрібно бути вільним, зокрема від норм, що обмежують індивідуальну творчість.

До культур з високим рівнем уникання невизначеності, як правило, належать колективістські культури. Їм притаманна висока тривожність, тенденція до агресивної поведінки або викид накопиченої психічної енергії. Представники цих культур характеризуються яскравим виявом емоцій порівняно з членами культур із низьким рівнем уникання невизначеності; вони більше протидіють змінам, переймаються майбутнім, мають низьку мотивацію на досягнення, не схильні до ризику тощо. Людям із цих культур притаманна потреба у формалізованих правилах і нормах поведінки і в абсолютній довірі. Культури з невисоким рівнем невизначеності, навпаки, характеризуються схильністю до ризику, легше приймають відмінності у своєму середовищі тощо.

Представники культур з більшою дистанцією влади, або з більшим ступенем нерівномірності розподілу влади з точки зору членів суспільства, вважають, що влада є найважливішою складовою суспільного життя. До того ж влада у цих країнах сприймає своїх підлеглих як тих, хто дуже відрізняється від неї самої. Тут акцент робиться на примус. Через те громадяни демонструють конформнішу поведінку, страх перед керівництвом, авторитарні установки та ін. У культурах з низьким рівнем дистанції влади члени суспільства надають перевагу компетентній владі, а знання, працьовитість і любов вважають необхідними складовими на шляху до добробуту й щастя. Це значно відрізняє їх від представників культур зі значною дистанцією влади, які більше цінують родовитість.

Високий ступінь маскулінності культури означає, що в ній переважає цінність матеріальних речей, влади, представництва. Підкреслюються розбіжності в статевих ролях, незалежність, старанність, амбітність. Люди мають мотивацію на досягнення, в роботі знаходять сенс життя, інтереси компанії вважають вищими за власні, вище оцінюють чоловіків, а визнання, успіх і конкуренцію сприймають як джерела задоволеності працею.

У культурах фемінного типу, де переважає цінність людини, виховання, сенс життя, наголос робиться на взаємозалежність і служіння один одному. Для представників маскулінних культур люди з фемінних культур видаються недостатньо діяльними, а останні сприймають перших недостатньо турботливими та щирими, навіть байдужими й скупими.

Культури поступово змінюють свої характеристики, молоді покоління починають демонструвати протилежні тенденції, порушується зв'язок часу, наслідування й взаємопорозуміння між поколіннями.

Питання для самоконтролю

1. Що таке культурний синдром?
2. Які психологічні виміри культури ви знаєте?
3. Охарактеризуйте такий психологічний вимір культури, як “простота – складність”. Наведіть приклади.
4. Який психологічний вимір культури вважається головним?
5. Охарактеризуйте індивідуалістичні культури.
6. Охарактеризуйте колективістські культури.
7. Якими установками керуються люди в індивідуалістичних і колективістських культурах?
8. Переваги й недоліки індивідуалістичних і колективістських культур.
9. Охарактеризуйте такий психологічний вимір культури, як “відкритість – закритість”.
10. Дайте характеристику такому психологічному виміру культури, як рівень уникання невизначеності.
11. Охарактеризуйте такий психологічний вимір культури, як дистанція влади.
12. Дайте характеристику такому психологічному виміру культури, як “маскулінність – фемінність”.

4.3. Культура і особистість

Взаємозв'язок між культурою й особистістю цікавить багатьох психологів – і тих, котрі створюють нові теорії і гіпотези, і тих, хто намагається знайти відповідний науково-методичний інструментарій дослідження. Особливо продуктивними виявилися такі поняття, як “базова”, “модальна” і “типова особистість”. **У кожного народу існує своя базова структура особистості, яка передається із покоління в покоління завдяки засобам соціалізації. Певною мірою вона визначає не тільки характер внутрішньоособистісних конфліктів, які виникають у процесі соціалізації й індивідуалізації людини, а й долю народу в цілому.** В свою чергу, труднощі проходження першої стадії соціалізації впливають на тривання інших стадій і формують специфічні механізми психологічного захисту, зокрема, механізми проєкції. Скажімо, миролюбність у характері деяких народів обумовлена закріпленням у структурі соціальної організації суспільства сильного почуття сором'язливості. Це почуття є наслідком суворого сімейного виховання, коли дитина цілком залежить від настрою батьків і за найдрібнішу провину наражається на покарання. Дитячий страх перед покаранням трансформується в страх дорослого перед особистою неуспішністю в соціумі й супроводжується постійним почуттям сором'язливості, яке заважає людині самореалізуватись достатньою мірою. Не випадково деякі дослідники і в канібалізмі вбачають Едіпів комплекс, який сформувався внаслідок жорсткого ставлення до дітей.

Поняття “модальна особистість”, навпаки, відображає уявлення про те, який тип особистості найчастіше зустрічається в даній культурі. Це поняття звертає увагу також і на те, що всі, або навіть більшість членів суспільства не можуть мати одну і ту ж структуру особистості. Крім того, в дослідженнях “модальної особистості” біографічні особливості, результати спостережень і тестування збираються незалежно, що значно підвищує вірогідність висновків і статистичного аналізу. Психологи запропонували також поняття “типової особистості”. Оскільки кожне суспільство може бути охарактеризоване певною “типовою особистістю”, то це дає можливість порівнювати їх між собою. Логічним продовженням цих досліджень стало вивчення національного характеру.

Побутовий або літературний опис національного характеру можна зустріти ще в античних авторів. В етнічній свідомості кожного наро-

ду є певні уявлення щодо типових представників тієї чи іншої нації: консервативні англійці, горді іспанці, акуратні німці, легковажні французи та ін.

Друга світова війна спонукала до вивчення психології ворога та його лідерів, що було вкрай необхідним для планування військових операцій. Проведення після війни міжнародної державної політики також вимагало знання національного характеру різних народів, культур, дистанції між ними. Так, на думку американців, найбільш незрозумілим “екзотичним” ворогом була Японія. Вражав зокрема фанатизм японських солдатів, їх відданість імператору, готовність віддати за нього своє життя. Водночас парадоксальна й незрозуміла їх поведінка в ролі полонених, які з ентузіазмом працювали на ворога. К.Клакхорн висловив думку, що японські полонені сприймали себе соціально мертвими для своєї країни, адже їх стосунки з сім’єю, друзями, культурою закінчилися. Водночас будучи фізично живими, вони не втрачали надію знайти себе в іншому суспільстві. Через те американські дослідники вирішили, що мораль японського суспільства – ситуативна. Японська культура вважалась також екзотичною і через свою витончену естетичність і мілітаризм. До того ж японські діти й старі мали набагато більше свободи, ніж люди в розквіті сил. Щодо американського суспільства, то в ньому, навпаки, діти й старі мали значно менше свободи.

Особливий інтерес викликали дослідження німецького національного характеру. Соціальні психологи намагались зрозуміти, чому німці піддалися диктаторському режиму Гітлера. Е.Фром вважав, що в Германії панував авторитарний тип особистості, обов’язкової й послужливої щодо начальників та владної й погордливої щодо підлеглих. Такий психологічний тип пунктуальної акуратної особистості неспокійно реагує на демократію і боїться свободи, а отже, будує авторитарні системи суспільства, де йому живеться набагато простіше.

Особистість Гітлера вивчали також У. Лангер та Е. Еріксон. Так Лангер дійшов висновку, що Гітлер, котрий на відміну від більшості німців, називав рідну землю не “батьківською”, а “материнською”, переніс свій Едіпів комплекс на германську націю і спроектував ненависть до батька на стару Австрійську імперію. Еріксон, у свою чергу, виявив “нову ідентичність”, яку фанатичний німецький націоналізм і расизм запропонував підліткам. Основою цієї ідентичності було зів’язання “вищої німецької раси” і “нижчої єврейської раси”.

Вивчаючи іншого учасника війни, яким був радянський народ, Д. Горер висунув “сповиткову” гіпотезу, яка пояснювала сильний, стриманий і водночас інтенсивний щодо соціальної взаємодії національний характер росіян. Малюками їх туго сповивали і тільки на нетривалий час вивільнювали, мили й активно з ними гралися. Отож, на думку Горера, багато росіян відчують сильні душевні поривання й нетривалі сплески соціальної активності поміж довгих періодів депресії та самозаглиблення. Все це пояснює тривалі періоди покори сильним політичним авторитетам та короткі і яскраві періоди інтенсивної революційної діяльності. В 1961 році американські дослідники описали “модальну особистість” великороса як теплої, людяної, залежної, такої, що прагне до соціального приєднання, емоційно нестабільної, сильної, але недисциплінованої особистості, котра потребує підкорення владному авторитету. Як би скептично не ставилися сучасні психологи до “сповиткової” гіпотези, все ж не можна відкинути значення першого етапу соціалізації в ранньому дитинстві для всього подальшого життя людини. У всякому разі внутрішньоособистісні драми великоросів глибоко вкорінені в десинхронізацію процесів соціалізації й індивідуалізації особистості починаючи з її раннього віку.

Багатофакторний аналіз національного характеру великоросів здійснила наприкінці ХХ ст. К. Касьянова. Дослідниця приділила багато уваги соціальним архетипам, які на несвідомому рівні впливають на мотиви поведінки в типових для російської культури ситуаціях, та аналізує таких культурних цінностей, як терпіння, страждання, смиренність. На її думку, саме такі цінності як результат внутрішньої духовної праці людини над самою собою вважаються в культурі великоросів вищими за результати зовнішньої праці, якій завжди відводилося другорядне місце. Надання більшого значення духовному досвіду й знанням у суспільній свідомості російського народу відзначали ще кілька століть тому західноєвропейські мандрівники, які писали, що на Русі легше зустріти святого, ніж грамотного. Показово у цьому розумінні є російська казка про Омелю (Ємелю), який увесь час сидів на печі, яка збирає усю родину, та їв калачі. Зважаючи на те, що кожна чарівна казка – це система загадок, маємо здогадатися, що в образі печі відображено поле причинності і парадоксів. Отож, працюючи у полі першопринчин, Омеля користувався плодами своєї психодуховної праці і їв калачі. Не випадково він спромігся розсмішити царівну Несміяну, яка захворіла і весь час плакала та скигдила.

Досліджуючи національний характер, Б. Братусь подає опис характеристик психологічних типів у російській, радянській та західноєвропейській культурах, а також вивчає тип “перебудовчої особистості”. Братусь виявляє два домінуючі способи ставлення людини до самої себе та до інших людей. Він говорить про чотири рівні в структурі особистості: етноцентричний, групоцентричний, духовно-есхатологічний і просоціальний. Російську культуру він характеризує як середовище формування й розвитку особистості духовно-есхатологічного типу, радянську культуру – як середовище формування особистості групоцентричного рівня, а західноєвропейську – як таку, що формує особистість просоціального типу. Щодо типу “перебудовчої особистості”, то для неї притаманний перехідний потребно-мотиваційний стан, коли ще немає відповідного предмета для задоволення нового бажання і коли важливо не помилитися у виборі цього предмета, визначаючи тим самим стратегічний напрям розвитку. Погляд на культуру зсередини має як свої переваги через відсутність етноцентричних викривлень представником іншої культури, так і недоліки за рахунок тенденції до встановлення відмінностей в оцінках “своєї” та “чужої” групи на користь “своєї”.

Дослідження особистості спонукає також до вивчення самоконцепції (“Я-концепції”) як культурно-психологічного феномену, який охоплює соціальну й особистісну ідентичність (самоототожнення). Соціальна ідентичність як складова самоконцепції спричинюється усвідомленням людиною власного членства в різних соціальних групах. Вона є функцією соціальних ролей і уявлень людини про саму себе як про члена різних соціальних груп і ґрунтується на тих переконаннях, які поділяють члени соціальних груп. Особистісна ж ідентичність – це функція індивідуально-особистісних характеристик та уявлень про самого себе як про особистість. Щодо етнічності, то вона виникає у свідомості індивідів як частина спонтанної самоконцепції, коли члени етнічної групи дуже відрізняються від соціального оточення. Цікаво, що колективістські культури виховують соціальну ідентичність, а індивідуалістичні культури – особистісну.

Майже в усіх культурах існує поняття “обличчя” як спроектований в ситуацію стосунків образ, або ідентичність, яку визначають учасники комунікації. Водночас у різних культурах заохочується різний ступінь саморозкриття людини в публічних проявах, що свідчить про зв’язок між культурою і створенням “обличчя”. Якщо в індивідуалістичних культурах людина має підтримувати відповідність

між власним “я” і “обличчям”, то в колективістських культурах “я” визначається ситуацією та контекстом стосунків. Тобто в індивідуалістичних культурах образ-“Я” – це внутрішньопсихологічний феномен, який майже не залежить від соціального контексту, а в колективістських культурах образ-“Я” формується й підтримується в процесі активної соціальної взаємодії. У. Гудикунст навіть зазначив, що **створення “обличчя” – це символічний фронт, на якому члени всіх культур виборюють свій публічний образ засобами своєї культури.** Так, щирість у спілкуванні в індивідуалістичних культурах не сприймається як загроза іншому порівняно з непрямим стилем взаємодії колективістських культур, де така прямота вражає, зачіпає й обмежує інтереси іншого. Отож в індивідуалістичних культурах люди більше хвилюються про збереження власного “обличчя”, свободу вибору й можливість автономії. А в колективістських культурах вони дбають про підтримку не тільки власного “обличчя”, а й “обличчя” іншого, про взаємну залежність, обов’язки та можливість бути разом.

Питання для самоконтролю

1. Що таке “базова особистість”?
2. Поясніть, що таке “модальна особистість”.
3. Охарактеризуйте “типову особистість”.
4. В чому полягає екзотичність японців?
5. Опишіть особливості німецького національного характеру.
6. Охарактеризуйте російський національний характер.
7. Визначте чотири рівні в структурі особистості за Б. Братусем.
8. Які переваги й недоліки зустрічаються в погляді на культуру зсередини?
9. Що таке соціальна ідентичність?
10. Дайте визначення особистісної ідентичності.
11. Охарактеризуйте “обличчя” з точки зору кроскультурної психології.
12. Як співвідносяться “обличчя” і образ-“Я” в індивідуалістичній і колективістській культурі?

4.4. Культура і спілкування

Культура впливає на спілкування опосередковано, через цінності, норми, соціальні сценарії і ролі, які Г. Тріандіс вважав факторами, що зумовлюють процес ефективної міжкультурної взаємодії. Дослідники вирізняють дві основні норми, які впливають на поведінку членів різних груп у ситуаціях міжособової взаємодії. Це норми правосуддя, які мають два протилежні значення: справедливості й рівності. Так, представники індивідуалістичних культур частіше погоджуються з нормою справедливості як уявленням про деякий баланс між тим, що вони дають і що отримують. Ця норма більше відповідає індивідуальним інтересам особистості. А представники колективістських культур віддають перевагу рівності, яка узгоджується із загальними інтересами групи. Тому в культурах, де більше цінується норма справедливості, заохочуються ідеї, права і обов'язки окремої особистості. А там, де більше цінують рівність, переважає групова гармонія й злагода, права і обов'язки особистості щодо групи.

Соціально-психологічні дослідження свідчать, що в Україні та в Росії більше розвинена схильність до порушення закону, ніж у громадян США, Данії, Італії. Це пояснюється тим, що у свідомості українців та росіян існує розмежування понять “закон” і “мораль”, “правда” й “істина”. Так, поняття справедливості пов'язується з моральністю, а закони вважаються несправедливими, недієспроможними, необ'єктивними, отож “брехня в ім'я спасіння” невинної людини є моральною. Така брехня сприймається як чеснота й умова справедливого ставлення до людей, які опинилися в біді. Крім того, “жити по правді” означає спиратися на світогляд, який ґрунтується на вірі, традиціях і уявленнях про справедливість у стосунках між людьми. Вибираючи між істиною й справедливістю, українець і росіянин віддадуть перевагу брехні, ніж несправедливості, справедливість для них дорожча за істину, яку вони сприймають як бездушну констатацію, чи відповідає сказане дійсності.

Не менш цікаве дослідження відмінностей у виконанні різних соціальних ролей. Щодо ставевих ролей, то тут вивчалися “незалежність” і “покірність”. Так, американці цінують незалежність більше, ніж покірність як у чоловіків, так і в жінок. А японці цінують незалежність тільки у чоловіків. Фемінні культури з низькою дистанцією влади створюють особистісно-орієнтовані сім'ї, в яких влада розподіляється рівномірно і заохочується розвиток кожного члена сім'ї.

Маскулінні культури з високою дистанцією влади, навпаки, відтворюють сім'ї з жорсткими статеворольовими позиціями, де влада розподіляється нерівномірно й найчастіше батько є тією авторитетною фігурою, яка контролює прийняття усіх сімейних рішень. До того ж в індивідуалістичних культурах рольові стосунки між чоловіком і жінкою, як правило, здійснюються горизонтально. В колективістських культурах найчастіше спостерігаються вертикальні стосунки між батьками і дітьми. В одних культурах переважають стосунки між матір'ю і сином (Індія), в інших – між батьком і сином (Китай), а в країнах Заходу – між подружжям.

Культура впливає також на вербальні та невербальні форми і стилі спілкування: прямий – непрямий, особистісний – ситуативний, інструментальний – афективний, пишномовний – стислий. Так, особистісний вербальний стиль передбачає в центрі спілкування індивіда, який користується мовними засобами для посилення “Я-ідентичності” і віддзеркалює соціальну рівність рольових позицій. Ситуативний стиль вербального спілкування, навпаки, використовує мову, в якій віддзеркалюється ієрархічний соціальний порядок і асиметричні рольові позиції. Інструментальний стиль орієнтується на того, хто говорить, і на мету комунікації, афективний – на слухачів у процесі комунікації. Всі ці стилі вкорінені у глибинні морально-філософські основи взаємодії людини зі світом. Іншими словами, стиль спілкування віддзеркалює домінуючі цінності культури. Скажімо, колективістським культурам притаманний непрямий стиль спілкування, який допомагає співрозмовникові приховувати бажання, потреби, мету в ситуації спілкування. В індивідуалістичних культурах переважає прямий стиль, який відображає істинні наміри співрозмовника. До того ж інструментальний стиль, самопрезентація віддзеркалює “вибірковий” погляд на світ (США), який свідчить про те, що люди можуть змінювати оточення, керувати ним у своїх цілях і будувати своє повідомлення, щоб переконати співрозмовника. Афективно-інтуїтивний стиль (Японія) означає, що люди повинні скоріше пристосувати себе до середовища, ніж експлуатувати його. Цей стиль розрахований на об'єднання людей і середовища в єдине ціле. Віддзеркалюючи етнічний стереотип поведінки, він засвоюється дитиною з раннього віку і стає неусвідомленою характерною рисою притаманного їй способу взаємодії з навколишнім світом та іншими людьми.

Крім вербального спілкування, дитина майже від народження починає засвоювати невербальні засоби спілкування, тобто мову

емоцій, пауз, тонів і обертонів, психічних станів, жестів, міміки, рухів, особистісної території тощо. Наприклад, представники індивідуалістичних культур у випадках порушення їх особистісного простору виказують активну протидію, а члени колективістських культур – пасивний опір. Різний смисл і значення надається і тактильній взаємодії. Члени колективістських культур, прагнучи до вияву почуттів близькості, відчують більшу потребу в тактильній взаємодії, ніж представники індивідуалістичних культур, які значно стриманіші у вияві своїх почуттів.

Основною метою невербального спілкування є досягнення міжособової синхронності, яка означає узгодження ритмічних дій між двома особами на вербальному та невербальному рівнях. Тому поведінка індивідів регулюється складною ієрархічною системою ритмічного спілкування, що нагадують спільний “танок”.

Психологи довели, що **міжособова синхронність з’являється тоді, коли невербальне спілкування між двома індивідами спрямоване на спонтанність, широту, унікальність, поступливість, продуктивність, відкритість і спокійність в обміні думок.** Таке спілкування веде до симпатії, поваги, розвитку стосунків. Міжособова неузгодженість, у свою чергу, є результатом заформалізованого, скутого, нерішучого, ригідного, стилізованого невербального спілкування, яке спричинює байдужість і антипатію. Крім того, було запропоновано **поняття “комунікативної компетентності”,** що означає **розуміння й засвоєння норм, цінностей, вербальної та невербальної моделей поведінки в різних культурних практиках.** Тому представники індивідуалістичних культур, аби досягти комунікативної компетентності, мають вивчати мови, а члени колективістських культур повинні більше уваги приділяти невербальним засобам спілкування.

Питання для самоконтролю

1. Які основні норми впливають на поведінку членів різних груп у ситуаціях міжособової взаємодії? Наведіть і поясніть приклади.
2. Охарактеризуйте відмінності у виконанні статевих та родинних соціальних ролей.
3. Які форми і стилі спілкування ви знаєте?
4. Охарактеризуйте особистісний вербальний стиль спілкування.
5. Дайте характеристику ситуаційного стилю вербального спілкування.

6. Охарактеризуйте прямий та непрямий стилі спілкування.
7. Дайте характеристику інструментального та афективного стилів спілкування.
8. Які невербальні засоби спілкування ви знаєте?
9. Що є головною метою невербального спілкування?
10. Коли з'являється міжособова синхронність у невербальному спілкуванні?
11. Результатом якого невербального спілкування стає міжособова неузгодженість?
12. Що таке “комунікативна компетентність”?

4.5. Символи духовної культури України

Символи духовної культури – це висококонтекстні одиниці символічної мови, завдяки яким можна створювати складні тексти. Основними сферами активності людини в групі є спільна діяльність і спілкування за рахунок вербальної та невербальної, в тому числі символічної мови. Наскрізний характер спілкування й мовлення стає зрозумілим, якщо вивчати міжособове спілкування як процес взаємодії між людьми, який спрямований на взаємне пізнання, встановлення й розвиток стосунків і передбачає взаємовплив на психічні стани, погляди, поведінку та регуляцію спільної діяльності. Сьогодні методологічна ситуація в соціальній психології та психології культури стала такою, що **з предмета дослідження спілкування мова й мовлення перетворилися у принцип і спосіб пізнання й розвитку людиною самої себе та іншої людини**. Зокрема, спілкування як суб'єктно-суб'єктна взаємодія від самого початку вмотивоване прагненням виявити психічні якості один одного і сформувати міжособові стосунки (В. В. Знаков); це особлива самостійна форма людської активності. Результат спілкування прикметний не так перетвореними ідеальними чи матеріальними предметами, як стосунками людини з людиною, з оточенням, зі світом людей минулого, теперішнього і майбутнього.

Одну з найважливіших психічних потреб людини, а саме потребу у спілкуванні, задовольняють родина, однодумці, друзі, співробітники. Завдяки генетичному та виховному чинникам саме родина була і є основним соціальним інститутом “передачі” інтелекту в суспільстві. До того ж більше впливає на загальний інтелектуальний розви-

ток дитини той із батьків, хто емоційно ближчий до неї. Й оскільки емоційно ближчою до дитини є переважно матір або бабуся, то спостерігається так званий материнський ефект, коли діти успадковують інтелект матері. Вислів, що на дітях геніїв природа відпочиває, тільки підтверджує думку про те, що генії мало переймалися й спілкувалися із своїми дітьми.

В українських родинх старші за віком жінки прилучали молодь до оволодіння символічною мовою й опанування високого контексту культурної традиції, що впливало на розвиток розумових здібностей дітей. Отже, **здібності розвивалися не тільки за рахунок пізнавальної діяльності, яка стимулює операції мислення, а й за рахунок образних, символічних, семантичних і вчинкових змістів та продуктів діяльності.** Деякі психологи навіть вважають, що **мовлення – це психіка, винесена назовні, а отже, воно, мовлення, є найважливішою психологічною функцією, завдяки якій людина може бути зрозумілою для оточення.** Саме завдяки спілкуванню людина намагається не тільки “вдягнути” свої думки у слово, поняття, образ, символ, а й викласти їх у необхідній послідовності.

Мовлення, немов перевізник Кий, переводить-перевозить психічні процеси туди, де ми вже можемо їх спостерігати. І навпаки, завдяки мовленню вони переходять у психічний продукт іншого. Отже, мова й мовлення відображають дух не тільки окремої людини, а й усього народу. Гумбольдт навіть вважав, що народи з сильним поетичним і філософським духом мають розвинену і складну мову. Потебня, підкреслюючи значення мови, наголошував, що саме вона формує думку. Завдяки працям цих учених стало можливим говорити про світ, який створюється мовою, тобто “проміжний світ” (Вайсгербер, Сепір-Уорф та ін.). Окрім того, розробки Соссюра довели, що мова – це надіндивідне спільне явище, культурно-соціальне за своєю природою і космічне за своїм значенням для життя на Землі. Пізніше були порушені не тільки проблеми мови та свідомості, а й образу світу людини, яка говорить, тобто мовної людини (Уфімцева, Ушакова та ін.), образного коду внутрішнього мовлення людини, яке є найважливішим елементом її мовленнєво-мислительного психічного механізму (Н. Жинкін) і мовленнєвого виміру соціуму (Т. Кузнецова).

Беручи до уваги значення спілкування у житті людини та роль вербальних і невербальних засобів спілкування, з’ясуємо, як з’явилася давньоукраїнська символічна “сонцезоряна” мова (сонзорь чи санзар)

або як плоди людської праці спочатку стали наочними посібниками родинного виховання, а потім символами духовної культури України.

Одним із найпоширеніших предметів-символів в Україні є рушник. Колись він був звичайним шматком полотна і мав назву рожник або ручник, бо його використовували тільки для того, щоб витирати брудні та вологі обличчя та руки. Згодом люди помітили, що вода добре заспокоює людину, якщо її пити, умивати обличчя, руки чи повністю обмиватися нею, а гарний рушник продовжує цю дію емоційного очищення. Отож його почали оздоблювати, вишивати на ньому різноманітні рослинні орнаменти і він став наочним посібником родинного виховання, символом саморегуляції, оволодіння й управління емоціями та почуттями.

Жінка-матір, сестра, дружина, зустрічаючи стомленого або збудженого батька, чоловіка, сина, брата, починала догоджати їм. Вона уклінно подавала воду й рушник, допомагаючи рідним людям позбутися втоми, негативних почуттів, емоційного стресу. І сьогодні ми можемо почути в родині: “Піди вмийся, утрися й заспокойся”. Поступово люди почали вишивати на рушнику такі образи, які допомагали їм організувати свій внутрішній світ. Це були дерево мислення людського роду, світло осяяння в образі сонечка, три пташки-думки, одна з яких клює шматочки глини, що нагадують ягідки, інша за нею спостерігає, а третя, на самому вершечку, ще й дивиться за обома та ін. До того ж ягідка, яку пташка тримала у дзьобі, була крапелькою або шматочком духовного досвіду, або тієї глини, з якої вона й будувала своє гніздечко внутрішнього світу.

Таким чином, рушник став картою шляху й огляду всього життя людини, символом її психічного розвитку, духовного зростання, руху душі. Звідси він отримав нову назву “рушник” і перетворився на предмет-символ духовної культури України, де його й досі дуже люблять, бо він нагадує русло-дорогу людського життя. Оскільки рушник добре вписувався в уявлення прадавніх українців про колообіг часу людського життя та трирівневу будову Всесвіту, то він став складовою одиницею символічних текстів багатьох ритуалів і свят. Наприклад, коли на рушнику подають дорогим гостям хліб і сіль, то це означає, що з ними будуть щиро ділитися не тільки плодами своєї фізичної, а й психічної та духовної праці. Тому не можна не поцілувати той хліб і не покуштувати хоча б шматочок, бо це буде означати неповагу до людей, до їхньої культури. Наведемо вірш про рушник, в якому оспівано використання його як предмета-символу в інших символічних текстах, ритуалах, обрядах, святах.

Рушник

*Рушник, мій світошлях душі,
Розписаний дрібненькими стібками.
Він над іконою, святими образами
летить...*

*Прикрашу ним вікно,
Що дивиться прозорим оком
у два світи...*

*Єднає їх у цілісне буття.
Я постелю його під ноги молодят,
Щоб співмірять могли своє життя
З тим майбуттям,
Що вишито на ньому,
На рушникові з дому.
На нім подам я хліб і сіль,
Як плід свого життя,
У нього загорну і немовля,
І другові я пов'язу на руку,
Ним обійму батьківський хрест
Оновлення крізь муки...
А як умию я обличчя й руки
Й утруся ним, то слід полишу у віках
Всіх помислів моїх і діл...
Якщо брудні – спричинять біль,
А може й чистий образ явиться
На цьому духовному листі –
на рушникові з дому.*

Та не тільки рушник, а й сорочка, вінок, платок, хусточка, плед, писанка, родинний сад, батьківська хата, колиска, свято, мова, слово, кетяги калини, одягання національного одягу, храм, весілля та інше стали символами духовної культури України. Так, святкова, вишита білим по білому сорочка, яку вдягають на день свого сорокаліття, ніби попереджає іменинника, що його чекає перша духовна криза, пов'язана з новим віком, а отже – з переходом до іншого алгоритму узагальнення життєвого досвіду й нового світовідчуття. Подолавши цю кризу, він зможе перейти в нову духовну якість буття. Нову сорочку ук-

раїнци дарують не тільки на день народження, а й тяжко хворим, натякаючи на те, що, вдягнувши її, вони зможуть відчутти себе оновленими й одужають. Така сорочка асоціюється з льолею, або ж сорочечкою для немовляти, яку йому вдягають з народженням на білий світ.

Сорочка

*Сорок років сорочку я шила,
Поки мамину не зносила.
Досвід серця покірно взяла
І на нову плоть одягла...*

*Дар був зрошений рясно сльозами
І підбілений щиро піснями,
Загаптований з неба думками
І моїми земними стежками.*

*Сорок років на ньому відбилось,
Тіло перше пам'яттю вкрилось.
У сорочці, у коконі білім,
В берегах душенька зріє.*

*Стало тісно моїй голубоньці,
Вона пташкою та й у віконце...
Мов той янгол у небі ширяє,
Крильми срібними світ обіймає...*

*Зирк – сорочка на підвіконні,
Мов рушник навколо ікони.
На лиштві сонце й місяць гуляють,
Мою душеньку вдома чекають.*

В українській духовній культурі образи віночка, хустини, хусточки і пледу стали символами чотирьох основних періодів у житті жінки-матері, які порівнюються з чотирма порами року. На великі свята, навіть о теплій порі, де-не-де по селах ще можна зустріти старих жінок, які вдягають на голови білу хустинку, а також завітчану хустину і плед на ознаку свого посвячення у жіночі соціальні ролі.

Вінок , хустина , хусточка і плед

*Вінок, хустина, хусточка і плед –
Чотири рівні досвіду людського...
Зняла віночок я в кінці весни
Після весілля гомінкого...*

*І тільки народилось немовля,
Дарунок літа, шанував рамена –
Хустина в квітах, небо і земля
Сплелись у всесвіті моєму.*

*А як онучок першенький озавсь,
То біла хустка в крапочки-зернини
Осяяла голівку сиву,
Немов лелека-осінь принесла листа
Про білу й довгу зиму...*

*Мов порохом доріг потрушено мій плед,
На ньому стежки діточок відбились...
Я стегна й спину підв'язала ним,
Ще довго йти із днини в днину...*

Шанували українці час життя і як поле дозрівання людської душі, що знайшло своє відображення в календарі свят. У народній психології та педагогіці календар став символом родинного виховання. Поєднуючи у собі народні, релігійні, світські та родинні (день народження, іменини, весілля та ін.) свята, він збирав разом усю родину. Спільне свято дарувало його учасникам високі почуття, пов'язані з природою, культурою, працею, знаннями і тощо. Починати навчатися культурної взаємодії можна було будь-якої пори року. Візьмемо, наприклад, 21 вересня, день осіннього сонцестояння, коли тривалість ночі дорівнює тривалості дня. Відзначаючи цей день, людина мала готувати себе до зменшення тривалості сонячного дня та інтенсивності сонячного випромінення, до зниження температури повітря й поступових змін у харчуванні, праці та самопочутті. За християнським календарем, цього дня народилася

Пречиста Діва Марія, Богородиця, Всеблагая матір Господа християн. Отож 21 вересня люди вшановували і матір-природу, землю, врожай, плоди своєї праці і себе самих, і матір-природу психодуховну, котра подарувала людям духовне вчення про любов між людьми, яке мало вивчатися і втілюватися на прикладі життя Ісуса Христа, Спасителя світу. Учасники свята прикрашали свій стіл плодами землі та яскравими терпко-гіркуватими осінніми квітами, йшли до храмів помолитися за своє духовне навчання і виховання. Так, 21 вересня стало днем виповнення і очікування. Не випадково перше вересня є днем знань і початком нового навчального року в закладах освіти, а 30 вересня днем людей старшого віку, котрі набули духовного досвіду й передають його наступним поколінням. До того ж, за християнською традицією, 30 вересня – це ще й день Віри, Надії і Любові та їх матері Софії, ім'я якої означає мудрість.

Святковий календар

*Узимку, в сутінках життя,
Коли так холодно, так скрутно,
Бог народився з небуття
І охрестив усіх майбутнім.*

*А потім, в пролісках весни,
Коли тріпочуть роду сили,
Благая вість здійснить всі сни:
І про розп'яття, й воскресіння...*

*Улітку, в розквіті буття,
Іван-Предтеча народився,
В пустелі оспівав життя...*

*Господь у нього охрестився...
А восени за стіл плодів
Прийшли любов, надія й віра...
Свята мої, пісні душі,
Ви – мудрість роду й духу сила.*

Родинний сад

*Садок мов келих свіжого напою...
Бринить-кипить пелюстками весна
І п'яно пахне медом і лозою...
Гуде-тріпоче крильцями бджола.*

*Налитий цвітом він по самі віця,
Торкаюся вустами солодкого вина...
В моєму опиняюся дитинстві
Й майбутнього чекаю знову я.*

*Тепер з майбутнього дивлюсь в минуле...
І білий рай далеко унизу.
Він в пам'яті моїй послуй...
Його я серцем чую, ним живу.*

*Коли весняна піна кине мушлю
На берег вищих почуттів,
Знайду перлину у минулому...
Любов із жалю встигла нарости.*

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні сфери активності людини в групі.
2. В чому полягає наскрізний характер спілкування?
3. Охарактеризуйте розвиток психологічних уявлень про спілкування.
4. Дайте визначення спілкуванню.
5. Чому родина є соціальним інститутом передачі інтелекту в суспільстві?
6. Що таке “материнський ефект”?
7. За рахунок чого розвиваються здібності?
8. Охарактеризуйте розвиток психологічних уявлень про мову та мовлення.
9. Що таке “проміжний світ”?

10. Як ви розумієте вислів “сонцезоряна мова”?
11. Чому такий предмет людської праці та побутового вжитку, як рожник, став символом духовної культури України?
12. Що означає рушник для українців?
13. Дайте соціально-психологічну характеристику людини, яка володіє “сонцезоряною мовою”.
14. Які предмети-символи духовної культури України ви знаєте?
15. Що означає сорочка для українців? Чому її дарують дуже хворим людям?
16. Що означає віночок, хустина, хусточка і плед для української жінки-матері?
17. Про яке втаємничення або ж посвячення старої української жінки-матері говорить те, що на всі свята вона одночасно вдягає на свою голову біленьку хустинку, завітчану хустину і плед?
18. Які свята ви знаєте? Для чого вони існують?
19. Навіщо був укладений календар свят? Чому українці вважають свої свята святими й намагаються ці дні присвятити спілкуванню з близькими та рідними?
20. Проаналізуйте одне із свят весняно-літнього циклу.
21. Які елементи національного українського одягу чоловіків і жінок стали символами духовної культури України?
22. Проаналізуйте одне із свят осінньо-зимового циклу.
23. Як українці ставилися до часу свого життя? Яке значення мав для них календар свят?
24. Чому серед символів духовної культури України зустрічається більше предметів, пов’язаних в нашій уяві з образом жінки?
25. Прочитайте вірш “Родинний сад”. Чому, на ваш погляд, родинний сад, пісня і колиска стали символами духовної культури українців?

ПСИХОЛОГІЯ КУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

- *Психологія міграцій і акультурація*
  - *Культура, пізнання й освіта*
  - *Культура, здоров'я і довголіття*
  - *Культура, мова і творчість*
  - *Закінчення*
-
-

5.1. Психологія міграцій і акультурація

Випадки добровільних чи вимушених масових переміщень етнокультурних груп, які залишають місця формування етносу та його тривалого проживання й переселяються в інший географічний та культурний простір, називаються етнокультурною міграцією. Остання не тільки створює нову ситуацію в світі, а й вимагає від переселенців засвоєння нового погляду на соціальне життя та власне існування в ньому. Досліджуючи причини й мотиви міграції та еміграції, адаптацію мігрантів до іншого етнокультурного та природного середовища, трансформацію етнічної ідентичності у різних поколінь мігрантів, психологи намагаються зрозуміти ці феномени, щоб допомогти людям вирішувати їхні психологічні проблеми з адаптації до нових умов і подолання “культурного шоку” (шок від нового).

Досвід сприйняття нової культури є “шоковим” тому, що він неочікуваний і може призвести до негативної оцінки як рідної, так і нової культури. До того ж кожна культура має свою символічну систему соціального оточення, вербального і невербального спілкування. Внутрішній світ людини залежить від цих сигналів, і коли невидима система орієнтації у світі стає неадекватною в умовах нової культури, людина переживає потрясіння (“шок”), внаслідок чого страждає її психічне здоров'я. Не випадково серед мігрантів більше психічних захворювань, ніж серед корінних жителів.

Психологи намагаються пояснити зв'язок між міграцією і психічними захворюваннями, знайти загальні універсальні, специфічні субкультурні та індивідуальні фактори, які, діючи разом, сприяють або ж заважають виникненню цих захворювань у переселенців. **Культурні відмінності між країною виходу і країною нового поселення, які називаються “культурною дистанцією”, стають основою для аналізу психічних захворювань.** Так І. Бабікер вважає, що певний ступінь самотності та стреси, які людина переживає в новій культурі, є функцією культурної дистанції. Переселенці зазвичай переживають три стадії адаптації (піднесення й оптимізм, фрустрацію й депресію, відповідність і задоволення) і потребують певного психологічного супроводу. Деякі дослідники віддають перевагу теорії тренінгу соціальних навичок. Вона розглядає переміщення в іншу культуру як ситуацію, в якій попередні навички соціальної взаємодії не працюють. Тому людина має пройти спеціально організований соціальний тре-

нінг комунікативних навичок і вмінь, який допомагає їй адаптуватися до нової культури й стимулює особистісний розвиток.

Дослідники вважають також, що **люди, які комфортно почуваються не лише в одній культурі, інтелектуально й емоційно більше задоволені життям, ніж “монокультурні”**. Експерименти свідчать, що діти, яких перемістили в насиченіше й складніше середовище, з часом почали краще виконувати інтелектуальні та креативні завдання, ніж діти з одноманітного й сенсорно обмеженого оточення, а багатомовні діти краще виконують різні когнітивні завдання. Помічено також, що **досвід культурних контактів сприяє подоланню різних життєвих проблем і підвищує адаптивні можливості людини**. У зв'язку з цим С. Бочнер зробив висновок, що **люди, які оволоділи навичками багатьох культур, є представниками людства в майбутньому**.

Виходячи з моделі “культурного навчання” кроскультурні психологи запропонували кілька типів програм кроскультурної орієнтації (Р. Бріслін). Серед них:

- тренінг самосвідомості для пізнання особистістю культурних основ власної поведінки;
- когнітивний тренінг з наданням інформації про іншу культуру;
- атрибутивний тренінг, який навчає характеризувати ситуації, що пояснюють соціальну поведінку з точки зору іншої культури;
- вчинковий тренінг, навчання практичних навичок тощо.

Однією з моделей вивчення адаптації мігрантів став “стрес акультурації” (Дж. Беррі). Ця модель використовує як вже набуті знання щодо причин і перебігу стресів, негативного й позитивного психологічного досвіду (оцінювання проблеми, стратегії подолання стресу), так і переносить акценти з культури на міжкультурну взаємодію людей, яка відбувається в процесі акультурації.

Феномен акультурації виявляється в процесі тривалої взаємодії між представниками різних культурних груп, наслідком якої стають зміни в цих культурах. Дж. Беррі висловив думку, що акультурація пов'язана з двома проблемами: **визнання важливості збереження культурної ідентичності (підтримка культури) і визнання необхідності включення в іншу культуру (участь у міжкультурних контактах)**. З огляду на це можна виокремити чотири основні стратегії акультурації:

- **асиміляція**, коли мігранти повністю асимілюються з новою культурою;

- **сепарація**, коли мігранти відокремлюються від культури більшості й зберігають свою власну культуру;
- **маргіналізація**, коли мігранти не ідентифікують себе ні з культурою етнічної більшості, ні з культурою етнічної меншості, що може бути наслідком насильницької асиміляції та відторгнення (сегрегації), нав'язаних культурних втрат, дискримінації тощо;
- **інтеграція**, або ідентифікація як із культурою попередньою, так і з новою.

Інтеграція є найбільш успішною стратегією акультурації, коли основною соціальною установкою щодо контактів з іншими групами є відкритість і прийняття. **Інтеграція – це взаємне пристосування, яке передбачає прийняття різними культурними групами прав усіх етнічних груп як культурно різних народів.** Така культурна стратегія свідчить про формування мультикультурного суспільства. Наслідками довготривалої акультурації є соціокультурна, психологічна й економічна адаптація. Ефективність соціокультурної адаптації залежить від знання культури, ефективність психологічної адаптації – від особистісних якостей, життєвих подій і соціальної підтримки, а вони обидві – від переконань у перевагах інтеграційної стратегії та мінімальної культурної дистанції. Одним із кінцевих результатів втілення мети акультурації може бути довготривала адаптація з передбачуваними змінами в індивідуальній та груповій свідомості у відповідь на вимоги середовища.

Історично обумовлені наслідки міжетнокультурних контактів свідчать: люди поступово вчилися співіснувати з несхожими на них людьми, від повного неприйняття культурних відмінностей та нищення членів іншої етнічної чи культурної групи (геноцид) поступово переходили до таких форм, як поглинання однієї культури іншою (асиміляція) або ізольоване незалежне існування етнічних культур (сегрегація). Зазначені форми мали за мету зруйнувати труднощі міжкультурних контактів за рахунок знищення або ж людей, або ж культури, або ж самих контактів. Згодом прийшло загальне визнання того, що людські спільноти мають право зберігати свої етнічні особливості. Цей принцип поступово стає основою стосунків як між державами, так і між національностями в суспільствах окремих країн. Моделлю ж таких стосунків стає інтеграція, коли різні групи, зберігаючи притаманні їм культурні особливості, водночас об'єднуються між собою в єдине суспільство на рівнозначних для них засадах. Із соціально-психологічної точки зору – це найефективніший вид між-

культурної взаємодії, коли люди вчаться толерантності, приймають інший спосіб життя, картини світу, виявляють ті позитивні моменти, які допомагають вирішувати проблеми взаємного співіснування, що працює на їх подальший психодуховний розвиток.

Отже, завданням сучасної психології є дослідження психологічних феноменів, які забезпечують повноцінний діалог культур. Так, Д. Беррі і М. Плизент, досліджуючи проблеми етнокультурної толерантності в багатонаціональних суспільствах, вважають, що **тільки впевненість у власній позитивній груповій та культурній ідентичності стає основою поваги до інших груп і культур**. Тобто спочатку треба навчитися розуміти, любити, цінувати й поважати власну культуру, бути переконаним в її цінному і позитивному значенні, частіше вступати в контакти з іншими, відмінними від своєї культурами. Це поступово стане основою розуміння й прийняття інших культур. Мультикультуралізм як позитивне ставлення до наявності різних етнокультурних груп і добровільної адаптації соціальних інститутів суспільства до потреб різних культурних груп завойовує дедалі більше прихильників як нова ідеологія людського суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Світовий досвід співіснування поліетнічних суспільств пропонує такий розвиток національної політики, яка не потребує вимушених культурних втрат (асиміляція). Через те в законодавстві, у сучасній шкільній і вищій освіті потрібно наголошувати на перевагах нового світогляду порівняно з неефективним використанням часу людського життя, фізичних, психічних та духовних сил етносів, які витрачають їх непомірно і платять дорогу соціальну й особистісну ціну етнокультурним упередженням та дискримінації. Одним із найважливіших завдань сучасної освіти має стати кроскультурне виховання на основі кроскультурного освоєння світу, виховання поваги до власної культури й толерантності до інших культур.

Культурна розмаїтість – необхідна умова відтворення життя з урахуванням вимог майбутнього. Соціальні системи, зустрічаючись на шляхах історії з новими екологічними, культурними та політичними катаклізмами, зможуть відшукати альтернативні засоби виживання серед тих, які були накопичені різними культурними практиками й збережені завдяки загальним зусиллям усього людства. Для успішного розвитку світу, для соціального й етнічного миру необхідне гармонійне співіснування відкритих суспільств та суспільств, які розвиваються за ознакою культурної близькості – віддаленості. Завдяки

цьому створюватимуться умови для набуття особистістю нових соціокультурних і психодуховних якостей.

Не менш цікавими є також дослідження соціальної мобільності (вертикальна міграція), або переміщень людини з одного соціально-прошарку з його культурною практикою до іншого та пов'язаних із цим позитивних і негативних змін в особистісному розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Що називається етнокультурною міграцією?
2. Навіщо психологи досліджують адаптацію мігрантів до іншого середовища?
3. Як ви розумієте поняття “культурний шок”?
4. Що таке “культурна дистанція”?
5. Які стадії адаптації переселенців ви знаєте?
6. Навіщо організуються соціальні тренінги комунікативних навичок і вмій?
7. Чим відрізняються полікультурні індивіди від монокультурних?
8. Які типи програм кроскультурної орієнтації ви знаєте?
9. У чому полягає феномен акультурації?
10. Які основні стратегії акультурації ви знаєте?
11. Чому інтеграція вважається найуспішнішою стратегією акультурації?
12. Який принцип і яка модель є підґрунтям сучасних стосунків між державами?
13. Що стає основою поваги до інших культур?
14. Що таке мультикультуралізм?
15. Чому кроскультурне виховання на основі кроскультурного освоення світу стає одним із найважливіших завдань сучасної освіти?
16. Чому культурна розмаїтість – необхідна умова відтворення життя?

5.2. Культура, пізнання і освіта

На культуру впливає багато чинників, серед них: клімат, ресурси, ідеології й технології спільного виживання, пізнання та виробництва, кількість, щільність і якість населення, види діяльності й професії, якими займаються люди, освіта, традиція тощо. Отже, **культура як сума усіх засвоєних способів життя, які передаються поколіннями, значною мірою утворює основу його розуміння нами й виступає у ролі програмного забезпечення нашої свідомості**. Спостерігаючи культурну спадщину, маніфестацію її розмаїтості, схожість і відмінності, ми водночас не завжди осмислюємо культуру на соціопсихологічному рівні, не розуміємо, як вона впливає на поведінку людей, як вони насправді ставляться до неї, тобто як вона впливає на нашу власну поведінку. В той же час **культура як макрорівневий соціальний конструкт впливає на найглибшу природу людського буття, наш досвід, поведінку, установки, пізнання, почуття, “Я”-концепцію, стереотипи, етноцентризм тощо**.

Одним із найважливіших завдань є вивчення впливу культури на базові психічні процеси (чуттєво-емоційний, пізнавальний, мотиваційний, регулятивно-вольовий), а також на пізнавальну, освітню, трудову та ін. діяльність людини. Адже, визнаючи відмінності, ми дістаємо змогу спілкуватися, творити, пізнавати, навчати й співпрацювати на загальній основі, а не судити, спираючись на власні стереотипи. До того ж **визнання впливу культури допомагає розуміти, поважати й оцінювати ці відмінності та регулювати власні емоційні реакції, а також уважно вивчати міжкультурний досвід людей, які мали можливість жити в різних культурах і освоювати їх надбання**.

Деякі автори вважають, що свідомість – це також культурна конструкція, що стан наших почуттів, сприйняття, світовідчуття має таку ж соціокультурну конструкцію, як і все інше. Тобто **в різних суспільствах існують не тільки культурні відмінності, а й різні стани свідомості людей**. Але якщо є схожість в навчанні, то можна припустити, що існує також кроскультурна схожість у свідомості й певні загальнолюдські цінності, які в кожній окремій культурі мають свою ієрархічну будову. Тому **особливо цікавими стають дослідження щодо ставлення й розпорядження часом і ритмом життя, тобто щодо змісту, тривалості й інтенсивності праці та відпочинку, а також щодо сну і сновидінь, інтелекту й творчості, фізичних, психічних і духовних сил, освіти й здоров'я, зокрема харчування, саморегуляції,**

сприйняття болю й радощів, любові й ненависті та ін. Дослідники вважають, наприклад, що **представники Західної Європи є людьми зі слабого культурного контексту, які яскравіше сприймають час відпочинку, ніж працю.** А представники Азії, Японії, Середнього Сходу, Південної Америки – **люди із сильного контексту, які, навпаки, яскравіше сприймають робочий час.** Окрім того, було виявлено, що на сприйняття ритму життя певним чином впливає рівень добробуту людей (Левайн, Манрай).

Не менш цікавими стали дослідження інтелекту (пам'ять, словниковий запас, розуміння, логічне мислення та ін.). За Гілфордом, інтелект складається більш ніж із 150 окремих факторів, а за Спірменом, “загальний” інтелект – це сума всіх психічних процесів. Завдяки результатам кроскультурних досліджень було визнано, що точка зору щодо залежності інтелектуального розвитку дитини від її раси й національності – хибна. Доведено, що на інтелектуальний розвиток впливають фактори культури й оточення. До того ж він залежить від матеріального становища батьків та виховання й біологічно не обумовлений ні расовими, ні етнічними ознаками. Водночас, якщо інтелект вважати тільки культурною побудовою, то в цьому разі взагалі стає неможливим скласти тест, який був би вільним від впливу тієї чи іншої культури. Адже багато запропонованих питань стосуються конкретного культурного оточення і знань. Відтак постає проблема, що в культурах призводить до відмінностей у показниках інтелекту? Чому різні культури цінують різні характеристики у визначенні інтелекту, чому в них неоднакові уявлення про те, які особистісні риси будуть корисними в майбутньому, чому в різних культурах по-різному визначаються правильні способи для демонстрації здібностей тощо?

Відповідно до теорії Гарднера і Хетча, існують сім типів інтелекту: логічно-математичний, лінгвістичний, музичний, просторовий, тілесний, кінетичний, а також міжособовий та внутрішньоособовий. Якщо виходити з того, що інтелект – це навички та здібності, необхідні для ефективного досягнення культурних цілей, то стає зрозуміло, чому в різних культурах розвиваються різні людські якості і люди неоднаково сприймають речі, оптичні ілюзії, світ навколо себе та ін. Якщо, наприклад, культурною метою є пошук гарної заробітної плати, то така культура розвиватиме уявлення про інтелект, пізнавальні здібності, логічне мислення, які сприяють освоєнню нової професії. В культурах же, де основна мета – підтримка

міжособистісних стосунків, а основний вид діяльності – мисливість та рибальство, розвиватимуться інші навички й уміння. Як же впливають домінуючі види діяльності і типи професій на розвиток культури?

У Стародавній Греції було відомо майже 30 видів діяльності. В епоху середньовіччя – 300, а в наш час нараховується 25 тисяч видів діяльності і 60 тисяч професій, які вимагають від людини певного рівня розвитку здібностей і знань, відповідних навичок і вмінь. **Професійна діяльність спрямовує розвиток особистості.** Кожна професія формує схожі інтереси, установки, риси особистості, стиль поведінки тощо. Адаптуючись до вимог конкретної діяльності, людина ідентифікує себе з професією, а набуті властивості виявляє і в інших життєвих умовах та ситуаціях. Протилежним проявом цього процесу є професійна деформація особистості, коли професійні звички, стиль мислення, спілкування та інші якості людини гіпертрофуються і впливають на її взаємодію зі світом, природою, культурою, іншими людьми, із самою собою і Богом і ведуть до особистісної деформації. Наприклад, у вчителів і викладачів вищих навчальних закладів зустрічається категоричність суджень, повчальна манера поведінки. У лікарів – зниження емоційності, грубість. У менеджерів, управлінців і політиків – авторитарність, владність тощо. В той же час оновлення образу-“Я”, “я”- ідеального професіоналу та “я”-ідеальної особистості відповідно до найвищих взірців культури сприяє побудові стратегії подальшого професійного й особистісного розвитку.

Професійний та особистісний розвиток – різні процеси, вони можуть не збігатися між собою на шляху соціалізації й інкультурації. Десинхронізація процесів професіоналізації й індивідуалізації веде до глибоких внутрішньоособистісних психодуховних криз у житті як окремої людини, так кількох поколінь і суспільства в цілому. Наприклад, розумова праця може вимагати не тільки вищої освіти, а й подальшого 25–30-річного професійного розвитку, наприклад, у педагогів, психологів, соціологів, політологів, культурологів, істориків, політиків, філософів, письменників, режисерів. Це пов'язано з набуттям духовного досвіду й початком віку повної психічної зрілості, який за когнітивною ознакою настає у 55–60-річному віці. Отже, представники вищезгаданих професій, які не завжди можуть реалізувати свій інтелектуальний капітал у зв'язку з обмеженнями пенсійного віку, переживають гостру внутрішньоособистісну кризу.

Домінування силових і технічних видів діяльності впливає на формування певного типу світовідчуття, світопереживання й світосприйняття, відсуває на периферію гуманістичні досягнення культурно-історичних попередників, що веде до десинхронізації процесів соціалізації та індивідуалізації й розгортання системної кризи в суспільстві. З розвитком соціальної та гуманітарної освіти можна спостерігати, як формується новий психотип.

Що ж саме в процесі розвитку робить людей різних культур відмінними один від одного? Як відбувається процес заохочення до культури, як людина приходиться до прийняття культури своєї країни? Ці питання хвилюють сьогодні не тільки вихователів і педагогів, а й психологів. Однаковим щодо всіх культур є бажання дитини бути щасливим і успішним дорослим. Водночас різні культури по-різному уявляють зміст цього процесу. Скажімо, в одних культурах дітям з раннього дитинства прищеплюється істина щодо отримання формальної освіти для успішності в суспільстві. В інших культурах дітей заохочують до конкретного ремесла. Отже, **кожен із нас з дитинства інтегрований в своє суспільство і свою культуру, довго навчається культури й засвоює її звичаї та правила поведінки до автоматизму.**

Процес соціалізації, або ж пізнання й освоєння культурних норм, триває все життя. Навіть біологічна налаштованість організму, наприклад темперамент, також є частиною процесу соціалізації попередніх поколінь. **Поняття “соціалізація” належить до процесу й механізмів навчання правил поведінки, виконання соціальних ролей і пов’язане з терміном “суспільство”.** На відміну від нього, **поняття “інкультурація” стосується особистісних внутрішніх психологічних аспектів культури і співвідноситься з категорією “культура”.** Соціальними інституціями, або агентами соціалізації, є родина, дитячий садок, школа, церква, храми мистецтв, вищий навчальний заклад, виробничий колектив, суспільні організації. І ми досягаємо культуру з їх допомогою.

Культурні відмінності в моральних цінностях, віруваннях, стосунках, поведінці пов’язані з різними цілями розвитку суспільства таким чином, що відмінність і схожість та різні стилі поведінки батьків з дітьми (авторитарний, авторитетний, потуральний, байдужий) обумовлені насамперед метою розвитку особистості, пов’язаного з адаптацією до конкретного суспільства. Іншими словами, **люди схожі між собою, коли розвиваються відповідно до схожих цілей суспільства, й несхожі між собою, коли суспільства дуже відрізняють-**

ся своїми цілями. Окрім того, практика виховання дітей залежить як від певних уявлень батьків, так і від їх життєвих стандартів та матеріальних можливостей. Таким чином, **культура відтворює нові покоління завдяки тому, що створює певні правила й умови для родинного виховання, і насамперед правила й умови для спілкування матері та дитини.**

Другим найважливішим агентом соціалізації й інкультурації є освіта, яка виступає не тільки в ролі інституції інтелектуального розвитку і отримання знань майбутніми поколіннями, а й у ролі натхненника осягнення культури і відтворювача культури. Зміст шкільної програми, поведінка вчителів віддзеркалюють культурні пріоритети суспільства та його уявлення про те, чого і як треба навчати, як виховувати. В різних культурах важливими для майбутнього успіху в суспільстві вважаються різні навчальні дисципліни. Наприклад, не в усіх культурах прийнято вивчати математику в школі, зокрема в Бразилії нею оволодівають безпосередньо в процесі купівлі-продажу риби та інших продуктів. Вкладаючи в навчання певний зміст, освітня система впроваджує в життя відповідне ставлення до пізнання й інтелекту.

Важливим фактором є також умови, за яких відбувається навчання. В одних культурах дітей навчають у школах вчителі (індустріальні суспільства), в інших – старійшини, ще в інших – матері. В одних культурах вчитель дає дітям інформацію, а вони повинні слухати і запам'ятовувати, в інших – учитель-лідер допомагає дітям самостійно перевідкривати знання. Іноді дітей хвалять за найменші досягнення або, навпаки, звертають увагу тільки на помилки, тобто в першому випадку заохочують унікальність й індивідуалізм (США), а у другому – шукають шляхи заохочення всієї учнівської групи в навчальний процес (Китай). Японці й китайці (колективістська культура) вважають своїх дітей рівними і на перше місце ставлять старанність у навчанні. Їх матері навіть жертвують собою задля шкільних успіхів своїх дітей. Американці ж (індивідуалістична культура) визнають відмінності й на перше місце ставлять ті здібності, які дитина отримує від народження, а отже, шукають підходи до їх розвитку. Крім того, американські матері не надають великого значення шкільним успіхам своїх дітей і бажають, щоб школа не підривала у них віру в себе. Водночас віра в те, що здібності важливіші, ніж зусилля, є також визнанням того, що кожна дитина обмежена у своїх здібностях.

Таким чином, школа не тільки дає знання, виховує почуття і волю, навчає саморегуляції та самоактуалізації, а й прищеплює культурні

цінності, дбає про інтелектуальний, соціальний і емоційний розвиток своїх вихованців відповідно до уявлень і цілей того чи іншого суспільства. Водночас **вірування та уявлення суспільства стають складовою культури і обумовлюють особливості освітньої системи, родинного виховання, різного ставлення учнів до навчання і шкільних досягнень тощо. У свою чергу, освіта як важливий агент заохочення до культури в суспільстві вирішальним чином впливає на культуру, розвиваючи у молодого покоління в процесі навчання і виховання такі види діяльності, як імітація, або наслідування, інструктування, або координоване засвоєння, та співробітництво, або зінтегроване засвоєння (Томазелло).**

Культура може бути також охарактеризована і як макроосвіта, і як макропедагог або конгломерат ситуативного конкретно-обумовленого пізнання. Саме ж **пізнання культури, за Якобсоном, відбувається в численних контекстах, які потім поєднуються в єдине ціле на рівні розуміння, оцінювання та поведінки, згадайте у зв'язку з цим міф про Озиріса й Ісіду. У свою чергу, пізнавальні процеси та емоційно-чуттєвий досвід поєднують між собою різні контексти й утворюють культурні уявлення. Причому кожен спосіб пізнання світу (побутовий, міфічний, релігійний, філософський, художньо-образний, науковий, міфологічний, онтопсихологічний, кроскультурний) певним чином впливає на розвиток людської психіки, на її світосприйняття та світопереживання.** Відповідно до ієрархічної системи способів пізнання певної культури більше включаються ті або інші елементи пізнавального, чуттєво-емоційного, мотиваційного, регулятивно-вольового й інформаційно-комунікативного розвитку дитини. **Якщо ж один із цих способів пізнання значно переважає над іншими, то він визначає подальший розвиток навчання, виховання і освіти, а отже й відтворення культури в цілому.**

Отже, різні суспільства цінують і заохочують різні вміння й поведінку. В ісламській системі освіти, наприклад, головним є не стільки навчання наукового мислення, скільки виховання віри. Не випадково найшанованішими й найосвіченішими людьми там вважаються релігійні лідери. Багато культур взагалі не поділяють думку щодо абстрактного гіпотетичного мислення як бажаної мети розвитку пізнання. Деякі культури високо цінують тільки когнітивний розвиток в аспекті міжособового спілкування. Водночас внутрішньокультурні відмінності можуть бути настільки значними, що обумовлюють необхідність ґрунтовних внутрішньокультурних психологічних досліджень.

Особливо продуктивним стає вивчення впливу різних мовленнєвих нашарувань культури як складових “проміжного світу” (колискова, казка, міф, свято, мистецтво, наука, філософія, релігія, освіта, фізична культура і спорт) на психічний розвиток наступних поколінь. Цікаво, що всі вищенаведені культурні нашарування віддзеркалюють не тільки різні способи пізнання світу, а й різні уявлення щодо цілей когнітивного й емоційного розвитку, а також моральності й успішності людини в житті. Наприклад, теорія морального розвитку Кольберга звертає увагу на три рівні навичок морального судження. Кожен з них має дві стадії: слухняність і орієнтація на покарання, індивідуалізм і обмін, гарні міжособові стосунки, збереження соціального порядку, соціальний контракт і індивідуальні права, універсальні принципи. Це дає змогу порівнювати між собою рівні моральності різних культурних нашарувань. А теорія соціально-емоційного розвитку Еріксона виокремлює вісім загальних стадій розвитку (соціалізації) в житті людини: базова довіра проти недовіри (немовля), автономія проти сорому і сумнівів (раннє дитинство), ініціатива проти почуття провини (дошкільнята), працелюбство проти неповноцінності (молодша школа), ідентичність проти плутанини ролей (підлітки), близькість проти ізоляції (юність і молодість), генеративність як значимість для наступних поколінь проти стагнації (зрілий вік) і цілісність “єго” проти відчаю (похилий вік). Ця модель дає можливість зрозуміти соціально-емоційний контекст розвитку й процес заохочення до культури через подолання емоційних конфліктів, які мають надзвичайно важливе значення для особистісного розвитку людини.

Кожний спосіб пізнання світу й обумовлені ним мовні нашарування культури (філософія, релігія, наука, освіта, мистецтво, міфологія тощо) допомагають людині долати емоційні конфлікти на шляху її соціально-емоційного розвитку. Психологи ж намагаються зрозуміти вплив численних джерел заохочення до культури на розвиток самої культури, освіти й людини.

Питання для самоконтролю

1. Що таке культура?
2. Які чинники впливають на культуру?
3. Визначте роль культури.
4. Навіщо психологи вивчають культуру та міжкультурний досвід?
5. Як співвідносяться між собою свідомість і культура?

6. Охарактеризуйте культури із слабким і сильним контекстом.
7. Як співвідносяться інтелект і культура?
8. Які типи інтелекту ви знаєте?
9. Як різні види діяльності й професії впливають на людину і культуру?
10. В чому полягають наслідки десинхронізації між процесами соціалізації й індивідуалізації?
11. Що саме в процесі розвитку робить людей різних культур відмінними один від одного?
12. Чим відрізняється соціалізація від інкультурації?
13. Які інституції соціалізації ви знаєте?
14. Охарактеризуйте родину як агента соціалізації з точки зору кроскультурної психології.
15. Охарактеризуйте середню школу як агента соціалізації з точки зору кроскультурної психології.
16. Зробіть порівняльний аналіз навчання, виховання й освіти у різних закладах середньої освіти.
17. Що обумовлює особливості освітньої системи?
18. Як відбувається пізнання культури з точки зору Якобсона?
19. Як впливають різні способи пізнання на культуру й освіту?
20. Які культурні нашарування мовленнєвого соціуму ви знаєте?
21. Що являє собою теорія морального розвитку Кольберга?
22. Що являє собою теорія соціально-емоційного розвитку Еріксона?

5.3. Культура, здоров'я і довголіття

Люди по-різному ставляться до життя, здоров'я і довголіття, а отже, по-різному розпоряджаються ними. Наше ставлення до здоров'я залежить від багатьох чинників, насамперед – від того, що ми уявляємо під ним. У США здоров'я – це відсутність хвороби, що відповідає медичній моделі. Інші культури вважають, що **здоров'я – це не тільки відсутність негативного стану, а й присутність позитивного начала – першопричини здоров'я.**

У деяких країнах Сходу **невід'ємною частиною здоров'я вважається стан гармонії людини зі світом, природою, культурою, іншою людиною, з самою собою і Богом.** Ця точка зору поширена сьогодні в багатьох культурах. Вона віддзеркалена як у народній і релігійній традиції, так і в світських уявленнях. Правильний спосіб життя допо-

магає не тільки уникнути хвороби й досягти позитивного стану, а й вивільнити увесь життєвий потенціал. Отже, психологія здоров'я, яка виникла не так давно, вивчає не тільки традиційні й нетрадиційні уявлення щодо здоров'я та довголіття, а й щодо природної та передчасної смерті, яка може стати наслідком вибору хибного способу життя, життєвого стилю й поведінки.

Культури відрізняються також своїми поглядами на людське тіло, або ж концепціями, яким притаманна метафоричність. Гіппократ, наприклад, говорив про баланс чотирьох основ тіла: сік (кров), флегма, жовта жовч і чорна жовч. У деяких культурах поширені уявлення про баланс між теплом і холодом, які стосуються внутрішньої енергії різних речовин у тілі, або ж уявлення про баланс між сухістю та вологістю. Візняться також погляди і щодо форми і ваги тіла, а отже, щодо симетрії та краси. Зокрема, в європейській та американській культурах існує обернена залежність між соціальним становищем і вагою тіла.

Переважає більшість дослідників стверджують, що здоров'я та хвороби не тільки значною мірою обумовлені психосоціальними чинниками. Вони вважають, що існує зв'язок між фізичним, психічним і духовним здоров'ям. Ще 20 років тому був виявлений зв'язок між характером людини та її схильністю до тих чи інших захворювань. Наприклад, люди, які тривалий час перебувають у стані напруження, завжди кудись поспішають, легко збуджуються й дратуються, – частіше хворіють на серцево-судинні захворювання. А ті, хто постійно переживає розчарування та життєві невдачі, – на органи травлення.

Пов'язані між собою тривожність, песимізм і фізичні захворювання, відсутність соціальних зв'язків і смертність. Окрім того, на здоров'я людей негативно впливають такі звички, як паління, використання наркотичних речовин, переїдання, надмірне вживання алкоголю, уникання прогулянок на свіжому повітрі та фізичних вправ, постійне проведення вільного часу перед телевізором тощо. Відсутність знань і навичок щодо збалансованого й роздільного харчування, режиму праці та відпочинку, особистої гігієни й санітарії, саморегуляції та самоактуалізації, в свою чергу, негативно впливають на здоров'я й тривалість людського життя.

Мацумото і Флетчер, наприклад, вважають, що культура впливає через людські емоції на фізіологію, зокрема на вегетативну й імунну системи. Так, стрес, викликаний невідповідністю індивідуальних і

суспільних культурних цінностей, не тільки впливає на емоційний стан, а й обумовлює низьку самооцінку, депресію, неправильне харчування й значні проблеми зі здоров'ям. До того ж характер і причини виникнення стресів також мають свої культурні відмінності, що обумовлено тими чи іншими факторами ризику.

В різних культурах люди по-різному ставляться не тільки до смерті, а й до самого життя. В Японії, наприклад, духовні цінності і честь країни цінуються вище за власне життя. В інших культурах їм не надають такого значення. Водночас соціальні й культурні потрясіння спричинюють самогубства в багатьох країнах незалежно від їх належності до тієї чи іншої культури. Але в країнах з високим рівнем зовнішнього контролю кількість самогубств значно вища. Іншими словами, схильність до самогубства є наслідком не тільки соціальних криз, а й пануючих у суспільстві ідей щодо життя й смерті, релігійних вірувань.

Ставлення до життя віддзеркалюється не тільки в суїцидній поведінці, а й у нехтуванні своїм здоров'ям як відкладеним у часі самогубством. Згадаймо у зв'язку з цим біблійний міф про дерево життя, або ж духовне здоров'я, і дерево пізнання добра й зла, або невпевненість у своєму духовному походженні, яка веде до хвороб і смерті. Взагалі ставлення до життя й смерті хвилює людей з прадавніх часів. Наші культурно-історичні попередники не тільки високо цінували життя, а й вважали його результатом натхнення Бога Творця. Вони уклали заповіді щодо збереження життя, які дійшли до наших днів у вигляді заповідей, або стратегічних соціальних установок життєоберігаючої поведінки. Поступово були усвідомлені й зінтегровані в єдину систему здоров'я та довголіття не тільки основні правила соціальної поведінки, особистої гігієни, а й такі найважливіші психоемоційні стани та почуття, які є внутрішніми механізмами саморегуляції людини. Це – віра, надія, любов, краса, гармонія, цілісність, єдність із світом, чистота помислів, мудрість та ін.

На основі емоцій будується основна частина терапевтичної роботи і в сучасній психології. Шахтер і Сінгер, наприклад, вважають, що в проявах емоційних переживань важливо те, як людина інтерпретує події, які вона переживає. Інші дослідники більше уваги звертають на емоційне вираження, яке, на їх думку, є не тільки зовнішнім проявом внутрішніх переживань, а й найважливішою частиною емоції. Цікаво також і те, що не всі культури мають термін, який відповідає слову "емоція" в добре відомих нам культурах. Зустрічається й такий погляд

на емоцію, який ототожнює останню зі ставленням до когось (чогось) або із духом когось (чогось). Слова, які використовує культура для назви складових емоційного світу, дають нам підказки для розуміння того, як формуються різні культури й переживання людей, який дух вдихнув Бог Творець у першолюдину, щоб вона стала душею живою.

Цікаво, що в США емоції та внутрішні відчуття традиційно розміщуються в серці, що говорить про їх унікальність і велике значення для людини. В інших культурах емоції розташовують в певних органах і частинах тіла. Японці, наприклад, багато своїх емоцій співвідносять з черевом або з печінкою. Це, в свою чергу, свідчить не тільки про давні медичні традиції, а й про те, що колись людина не відокремлювала свою свідомість від життя тіла в окремий конструкт. Окрім того, психічно зріла людина вміла добре сприймати, диференціювати й інтегрувати інформаційні потоки щодо свого фізичного, фізіологічного і психічного стану (енергію, бажання, почуття, пристрасті, думки) в єдине ціле й описувати його ієрархічну будову. Деякі східні вчення звертали увагу навіть на те, що незріла людина мислить нирками.

Прадавні українці ховали свої почуття і емоції не тільки в серці, а й поза межами тіла і пов'язували їх зі спілкуванням з природою або зі стосунками з іншими людьми. Це говорить про велику роль взаємовідносин людей із світом в цій культурі та про її землеробське коріння. Не випадково Леся Українка, яка добре знала й відчувала рідну культуру, уособила взаємостосункові почуття та емоції українського народу в образах “Лісової пісні”, які й досі хвилюють нас своєю таємничістю.

Щодо спілкування між людьми, то й сьогодні в художній літературі опоетизовується кохання між юнаком і дівчиною та любов батьків до дітей і дітей до батьків, надаючи їм космічного значення у земному житті. Не випадково дослідник Микола Томенко звернув увагу на українське кохання як на культурно обумовлену складову національної ідеї. А українська народна педагогіка донесла до наших днів дуже важливі уявлення й досвід. Вони говорять про те, що коли парубок і дівчина не вміють співати, танцювати, розмальовувати писанки, вишивати, грати на музичних інструментах, не розуміють мову народних свят, то у них буде невдала сім'я; вони стануть поганями батьками і народять дерев'яних або кам'яних (нечуйних) дітей, тобто істот з мертвою душею. Отож бачимо, що наші попередники ототожнювали любов і чуйність із душею живою, із самим життям. Бог Творець

також вдихнув у першолодину любов, щоб стала вона душею живою, культуровідповідною. Згадаймо: коли Адам давав імена тваринам, в яких уособлені винесені за межі тіла стосунки, пов'язані з емоціями й почуттями, то серед них не знайшлося гідного йому товариша. Тоді Бог із ребра Адама, тобто із того, що призначено захищати легені, дихання, життя, із подиву-натхнення-осяяння вкладає у свідомість Адама, яка тільки що прокинулась, чуйність. Не випадково Адам назвав її Євою, що означає Життя. Іншими словами, Адам нарешті усвідомив, що його подальше життя і розвиток можливі тільки разом із Євою, або любов'ю, натхненням і чуйністю до життя.

Найбільшу чуйність люди виказують один до одного в коханні й любові, а вони, в свою чергу, розвивають та оберігають олюднені якості. Це глибоко усвідомлювали наші прабатьки, які оспівували чуйність у народних піснях, наприклад, в образі матері з немовлятком. Вони оспівували народження й виховування дитини у просторі почуттів кохання і любові, у тій сердечній чуйності, яка є найкращою умовою для психічного розвитку майбутньої людини. І вважали: той, хто має любов у серці, натхнений Богом. Психологи помітили також, що в країнах, де шанують природу і духовну культуру, де оберігають народні ремесла й мистецтва, частіше зустрічаються люди старшого та похилого віку, які є носіями високого духовного потенціалу й передають його у спадок наступним поколінням.

З точки зору екзистенціальної філософії та екзистенціальної психології існують три основні форми буття: навколишнє середовище, люди і їхній внутрішній світ. Власне в цих формах здійснюється існування людини, для них притаманні сутнісні характеристики, що усвідомлюються в процесі індивідуального існування.

Сутнісними ознаками людського існування є смерть, сенс життя, свобода, відповідальність, самотність і любов. На відміну від речовинності смерті, яка руйнує саму людину, ідея смерті може врятувати її. Коли нависає смертельна загроза (наприклад, “невиліковна” хвороба), можуть змінитися життєві пріоритети, зменшитися значення життєвих тривіальностей, з'являється почуття звільнення, бажання свідомо не робити те, чого робити не варто, відновлюється й загострюється переживання кожної миті життя (реалізація планів замість їх відкладання, прагнення відчувати насолоду кожним порухом природи), зменшується страх міжособистісного спілкування. Якщо ж люди тяжіють до цінностей звичного існування, коли змін немає і вони не прагнуть їх, то це стає їх некрофільською орієнтацією, або орі-

ентацією на смерть, а не на життя. Крім того, такі негативні емоційні почуття, як зневіра, нудьга, туга, які сіють душевну порожнечу, звужуючи переживання до фізичного чи душевного болю, своєю чергою викликають психічну смерть. Не випадково релігія вважає сум смертним гріхом.

Щодо сенсу життя, то його не можна обмежувати лише станом задоволення; понад те: втрата сенсу життя може призвести навіть до відмови від нього. У суїцидній поведінці людини, яка не страждає на психічне захворювання, замість істинного бажання смерті присутній такий психологічний зміст вчинку, як протест, прохання про допомогу, бажання дати собі відпочинок у ситуації безвихідного конфлікту.

Як же людина, яка вважає, що світ випадковий, що в ньому немає жодного сенсу, виживає у ньому? Саме емоційні страждання допомагають людині осмислити життя і те, як усе має бути. Суть сенсу стає тим психологічним механізмом, який не дає змоги людині перетворитися на раба власних потягів та стереотипів сприйняття. Інакше кажучи, людина знаходить свободу протистояти самій собі і вже тим самим творити себе. І тут свобода передбачає обмеження, в основі якого лежить нове ставлення людини до себе. Це обмеження є ніщо інше як відповідальність за сенс власного життя. Бо бути відповідальним за своє життя означає бути його автором.

Усвідомлення людиною ролі взаємозв'язку смерті – сенсу життя – свободи – відповідальності вимагає від неї також розуміння самотності. Остання переживається не тільки як ізоляція від інших або як внутрішньоособистісна ізоляція, за допомогою якої людина відокремлює одне від одного частини самої себе (придушує власні почуття, свій потенціал, судження). Є ще й екзистенціальна самотність як частина нашого існування. Вона означає ізоляцію людини від світу взагалі, наприклад, коли та бере на себе відповідальність за себе за будь-яких умов. Ця відокремленість од світу переживається як жах. Якщо людина мужньо зустрічається із ситуацією своєї власної екзистенціальної ізолюваності і перемагає її, то вона не тільки починає відчувати духовну спільність з іншими, співчуття до них, а й навчаться із любов'ю ставитися до людей.

Таким чином сутнісні характеристики буття спрямовують людину до самовизначення у полі дії таких протилежностей, як смерть – сенс життя, свобода – відповідальність, самотність – любов, обумовлюють можливість вирішення нею внутрішньоособистісних конфліктів і визнання своєї незавершеності як поштовху для подальшого вдоско-

налення. Це визнання є рухом і переживанням себе живою, а не психічно мертвою, бо завжди є можливість рухатися. Хіба не таке саме життя вічне подарував Зевс Психеї на її небесному весіллі із сином Афродіти? Воно означало її перемогу над почуттям страху самотності й психічною смертю.

Питання для самоконтролю

1. Як люди ставляться до свого здоров'я? Чим воно зумовлено?
2. Як представники різних культур ставляться до людського тіла?
3. Чим обумовлена більшість хвороб з точки зору психології?
4. Поясніть, як пов'язуються між собою хвороби, емоції та психічні стани. Наведіть приклади.
5. Як люди ставляться до життя і смерті?
6. Що ви знаєте про біблійні заповіді?
7. Які внутрішні механізми саморегуляції ви знаєте?
8. На чому ґрунтується основна частина психотерапевтичної роботи в сучасній психології і чому?
9. На що люди витрачають свої емоції?
10. Які емоції і чому обожнюються?
11. Які взаємостосункові емоції й почуття обожнені в українській народній культурі?
12. Які взаємостосункові емоції й почуття обожнені в християнській релігійній культурі?
13. Прочитайте цей вірш і визначте опoетизовані в ньому емоції й почуття.

К о л и с к а

*Колиска висить серед хати,
Між небом і землею дитя...
Із молоком вливає мати
Пісню мови в немовля.*

*Вона пестить ніжну душу
Світлом вищих почуттів,
Засіва любов'ю пам'ять,
І Бог всміхається усім.*

*Святая матір й святе дитя –
Зустрілись рідні на землі.
Господь у хаті... Немовля
Навчає, як любити світ.*

14. Прочитайте цей вірш і назвіть опоетизовані в ньому емоції й почуття.

*Ой, чи орала-сіяла в дитинстві,
Чи поливала-доглядала в юності,
Чи полола-розквітала в молодості,
А жать-збирать довелось в першозрілості,
Молотить-молоть – в другозрілості,
Піч топить, тісто місить – в третьозрілості,
А стіл накривать, гостей скликать – у старості.
Зирк, а пасочка вийшла маленька,
Важкенька, та й не хліб зовсім,
Нема кого звать, чим пригощать,
Піду до храму хлібця прохать,
Може й подасть хтось...*

*Я в храм піду
Зустрітися з обличчями любові.
В духовній школі
Вивчатиму найвищі почуття,
Що силою святої волі
Людину утворили з небуття.*

*Я в храм піду,
Зустріну Батька й Матір,
І Вчителя, й коханеє дитя.
В соборі серця, в альма-матер,
Я відшукаю образи буття.*

*З вікна ікони променіють стани:
Надія, віра і любов,
І мудрість перемоги над стражданням,
І мужність духу відродитись знов.*

*В святеє око я дивлюсь чутливо
І співміряю з майбуттям
Сучасну мить життя.
Хай свічка догорить мрійливо,
Безмежність осягне душа.*

15. Прочитайте цей дитячий вірш, уважно розгляньте малюнок і охарактеризуйте опоетивовані в них емоції та почуття.

Найбільша квітка

Найбільша квітка, це троянда?

– Ні.

Найбільша квітка, це лілея?

– Ні.

Найбільша квітка, це жоржина?

– Ні.

То, мабуть, соняшник найбільший?

– Також ні.

То що ж тоді?

Найбільша квітка квітне в небі,

Рожева вранці, золота удень,

Червона ввечері. Усім нам треба

Її тепло і світло кожен день.

Найбільша квітка – рідная планета,

В її пелюстках ми з тобою живемо.

Усім нам дуже-дуже треба

Її краса, енергія, тепло.

Найбільша квітка у твоєму серці,

Що сповнене натхненням до життя.

Її насіння є безсмертним,

Воно – любов і мужність, віра і знання.

16. Поясніть чим обумовлений такий культурно-психологічний феномен, як довголіття.
17. Чому в країнах, де шанують природу й культуру, здоров'я і довголіття, значно вищі показники середньої тривалості життя?
18. Чи впливає середня тривалість людського життя на відтворення культури?
19. Які основні форми буття визначають екзистенціальні філософія і психологія?

20. Назвіть сутнісні ознаки людського існування.
21. В чому полягає психологічний феномен суті сенсу людського життя?
22. Які види переживання самотності ви знаєте?
23. Що лежить в основі переживання себе як психічно живої людини?

5.4. Культура, мова й творчість

У цьому розділі звернемо увагу на тісний зв'язок між культурою, мовою і творчістю. У попередньому розділі “Символи духовної культури України” ми вже починали говорити про зв'язок спілкування й мови. Тут же маємо зосередитися на тому, як культура впливає на структуру та функціональне використання мови, а мова, яку ми з вами відтворюємо й творимо, своєю чергою, зміцнює наші культурні цінності й світогляд. Іншими словами, щоб добре розумітися на іншій культурі, треба добре знати її мову і навпаки. Але така циклічна природа стосунків між культурою й мовою не розгортається тільки у площині. **Людина, яка творить слово, мову, проміжний світ, в якому відтворює саму себе, своє оточення й наступні покоління, сама є тим живим функціональним інструментом, що підносить ці стосунки. Адже мова не тільки допомагає нам структурувати наші погляди на світ, а й одночасно є ключовим моментом у взаємостосунках із культурою.** Цікавим у зв'язку з цим є феномен двомовності, поширений, зокрема, серед українців, який певним чином впливає на поведінку та характер особистості.

Мова є не тільки проявом, а й продуктом культури. Скажімо, японці, вказуючи на себе або на інших людей, використовують значно більше слів, ніж англійське “я–ми–ти”; у відповідних словах віддзеркалена стать, вихованість, ступінь знайомства, соціальна ієрархія і становище у групі тощо. Українці, наприклад, часто звертаються не на “ти”, а на “ви” не тільки до незнайомого чи старшого за віком, а й до власних батьків. Іншими словами, **система вибору правильного звертання віддзеркалює важливі аспекти тієї чи іншої культури. А система мислення й поведінки індивіда набуває такої структури, яка віддзеркалює характер культури, а сам він, індивід, завдяки мові стає її агентом.** Окрім того, культури можуть значно відрізнятися мовами кольорів, предметів та дій-символів, системою рахування, скажімо, окремо для круглих, окремо для пласких предметів та інше,

що, своєю чергою, впливає на відмінності в розвитку математичних та інших здібностей тощо.

Отже, культура є груповим способом структурування світу за допомогою системи різноманітних символів, або мови, яка опредмечує і впорядковує це структурування, аби уникнути хаосу заради виживання. Завдяки мові людина всотує в себе суть культури і завдяки мові впорядковує, зміцнює, відтворює й творить культуру. Для цього вона може користуватися як вербальною (словесною), так і невербальною (“боділенгвідж”) мовами, а також власним людським образом, як словом у плоті, живим словом, який вона синтезує і втілює відповідно обраним взірцям культури. **Використовуючи сама себе як живий функціональний інструмент, людина здатна за його допомогою не тільки відтворювати, а й творити новий світ.**

Таким чином, **люди різних культур, завдяки своїм мовам, по-різному облаштовують свій світ.** Але мовні відмінності – це більше, ніж особливості класифікації, адже вони віддзеркалюють особливості світовідчуття й світогляду. **Гіпотеза Сепіра-Уорфа стверджує, що люди, які говорять різними мовами, думають по-різному; відмінні у мовах, допомагають нам зрозуміти культурні відмінності в мисленні й поведінці як функції мови.** Відповідно до цієї гіпотези, люди, котрі володіють більше, ніж однією мовою, можуть керуватися різними структурами мислення, коли говорять різними мовами.

Спостереження й експерименти щодо зв'язку між культурою, пізнанням і мовою (лексика, синтаксис і граматики, фонологія, семантика, прагматика) свідчать, що мова, якою ми говоримо, впливає на наші думки. Адже мова – це не тільки посередник, а й чинник того, як ми думаємо, вона впливає на наші способи пізнання світу. Так, двомовні та багатомовні люди підтверджують, що вони думають по-різному, коли говорять різними мовами. Водночас люди, які застосовують різні способи пізнання й притаманні їм мовні засоби, свідчать, що спочатку вони думали відповідно до обраних ними способів пізнання. Згодом почали помічати, що різні мовні нашарування культури (наука, філософія, релігія, мистецтво, міфи і легенди), які є продуктом різних способів пізнання, по-різному тлумачать один і той же психодуховний феномен, бо використовують різні мовні засоби. Це спонукало їх до здійснення “кроскультурного” перекладу. І лише згодом ці люди помітили, що у них формується нове інтегральне мислення. Воно сприймає різні способи пізнання як рівні за своїм значенням для них. У зв'язку з цим психологи почали говори-

ти про екологію мови й мовлення в системі освіти, про необхідність “картування” освітнього простору слова і визначення тих територій (зон), подальше опанування якими якнайкраще сприятиме всебічному та гармонійному розвитку особистості.

Сьогодні мову й мовлення вивчають як складову екології людини, фізичного, психічного, духовного здоров'я та довголіття. Деякі дослідники стверджують, що ті особистості, які вміють використовувати різні способи пізнання та вільно володіють відповідним “кроскультурним” перекладом, частіше відчують почуття гармонії і єдності зі світом. Виходячи з цього, психологи почали розробляти кроскультурні тренінги особистісного розвитку, спрямовані на досягнення людиною почуття гармонії і єдності з культурою та на вивільнення потенціалу в утворенні нових форм міжособистісного спілкування.

Отже, можна сказати, що та культура, якою ми її знаємо, не може існувати без шанування слова, мови як основного засобу спілкування між людьми, передачі інформації, відтворення й пізнання, передбачення й розвитку.

С л о в о

*Я слово промовляю,
Мов писанку пишу...
В нім все моє життя –
І те, що бачу, й чим живу.*

*Спочатку серце світлом засіваю...
Праобраз з нього виникає...
І линуть хвилі почуттів...
І думи вгору підіймають...*

*І хмарами над пам'яттю пливуть...
І смисли зрошують росою золотою...
І зірка-слово родиться нове,
Що молоко любові н'є...*

*І голосом душі викохується любо,
Мов пісня та або яйце-райце,
Осяянеє сонцем все,
Яке розписують й дарують людям.*

*Я слово промовляю,
Мов писанку пишу...
В нім все моє буття –
І те, що відчуваю, й що люблю.*

В той же час словесна (вербальна) мова, немов верхівка айсберга, є лише більш відомою частиною засобів спілкування порівняно з невербальною мовою, або мовою тіла (“боділенгвідж”), яка є ще однією важливою складовою спілкування. Остання вбирає в себе вираз обличчя, жести, пози, нахили тіла, тони та обертони голосу, його емоційне забарвлення, швидкість мовлення, інтонації та паузи, дистанції між тими, хто спілкується, дотики один до одного, мову поглядів, уваги тощо. Як невербальні мовні засоби використовуються також перебіг часу, організація природного чи архітектурного ландшафту місця зустрічі, соціальне оформлення зовнішності (одяг, взуття, зачіска, аксесуари, макіяж тощо), окремі предмети і речі тощо.

Таким чином, можна сказати, що **люди одночасно розмовляють між собою двома мовами: вербальною і невербальною. До того ж переважна частина повідомлень, як свідчать психологічні дослідження, не тільки передається і отримується невербальними засобами (вираз обличчя, тон голосу), а й має набагато більший вплив, ніж вербальні стимули, ніж зміст слів. Сприйняття невербальної мови продовжується навіть тоді, коли ми не зважаємо. Це й повідомлення про дружелюбність-ворожість, підкорення-перевагу, схвалення-повагу, позитивне ставлення-домінування, позитивне, негативне або ж нейтральне оцінювання, сприйняття лідера, гідність-негідність, довіру-недовіру тощо.**

Цікаво, що невербальних засобів спілкування учнів майже не навчають у закладах освіти, крім тих випадків, коли вони спеціально вивчають етику спілкування. Діти опановують їх як у родині, так і протягом усього самостійного життя. Водночас культура впливає не тільки на вербальну мову, а через неї на наші думки, почуття і вчин-

ки. Вона змінює також і невербальну поведінку, вибудовуючи певний “невербальний код”. Отож представники різних культур є агентами і носіями певних невербальних мов. Не випадково у спілкуванні з ними ми відчуваємо, ніби щось пропустили чи щось не так. Насправді це наша несвідома система невербальної комунікації не знає, як тлумачити невербальну поведінку іншої людини. Так, скажімо, в одних культурах прийнято, щоб співбесідники дивилися в очі один одному, опускання очей означає, що людина хоче щось приховати. В інших культурах, навпаки, довго дивитись в очі означає виклик, намагання домінувати, агресію. Тому люди опускають очі, виявляючи в такий спосіб повагу до співбесідника. Крім того, погляд може бути різної сили і впливати на здоров'я іншої людини. Українці, наприклад, вважають неввічливим, коли одна людина довго затримує свій погляд на іншій. Але це не стосується власної родини, де прийнято “заглядати в очі” і говорити очима, запитувати ними, заохочувати, підтримувати, любити, засуджувати тощо.

Помічено також, що в різних культурах співрозмовники дотримуються різної відстані між собою. Якщо, наприклад, незнайома людина під час бесіди підходить надзвичайно близько, то в США це буде означати, що така людина погано вихована або, навіть, агресивна і її уникатимуть. В іншій же культурі співрозмовник, який трохи відходить, сприйматиметься як неввічливий або як той, хто не хоче спілкуватися. До того ж американці, як правило, досить відкрито виражають емоції на своїх обличчях. А от, скажімо, японці ховають свої негативні емоції в присутності осіб вищих за соціальним статусом. Серед української інтелігенції, наприклад, прийнято ховати власні негативні переживання, щоб не погіршити ними психічний стан інших.

Таким чином, спілкуючись із представниками різних культур, люди можуть неправильно сприймати невербальне повідомлення, що стає причиною багатьох конфліктів. Все це дає підстави говорити про необхідність укладання словників мовчазних невербальних мов не тільки для тих, хто має спілкуватися з представниками інших культур, а й для тих, хто прагне плідно співпрацювати з представниками різних регіонів і прошарків своєї країни.

Виконання різноманітних соціальних ролей, зокрема пов'язаних із статевою належністю людини, також залежить від впливу культури, яка створює відповідні тексти, контексти й сценарії взаємодії, які можуть по-різному тлумачитися представниками інших культур. Тобто **культура через етноцентризм, певні правила й стереотипи, особли-**

вості мови та соціального пізнання притаманним їй чином “кодує-декодує” вербальні й невербальні сигнали та смисли їх повідомлень. Так, культури з сильним контекстом (Японія), які при передачі повідомлення більше використовують мовчазну комунікацію, “традиційну мисленневу телепатію”, тобто такі параметри контексту, як фізичні обставини, статусні стосунки, попередні етапи бесіди, мету її учасників, або ж вищі, імпліцитні форми комунікації, значно відрізняються від культур зі слабким контекстом (США), які більше спираються на вербальні, експліцитні засоби комунікації. Останні переважно заохочують розвивати вербальні навички, точність висловлювання думки тощо. Іншими словами, **якщо поведінка людини не відповідає нашим очікуванням, ми інколи сприймаємо її як таку, що викликає негативні емоції, руйнує нашу систему цінностей, моралі, “Я-концепцію” тощо.**

Особливо актуальним стає сьогодні культурно-психологічне забезпечення бізнесу. Представники культур зі слабким контекстом, зокрема бізнесмени, юристи, багато часу, зусиль, енергії й коштів витрачають на укладання контрактів – тоді як представники культур із сильним контекстом вважають усну угоду більш гідною, ніж захоплення деталями, вербальною експресією.

Отже, спілкування й комунікація та їх вербальні й невербальні мовні засоби, формуючи специфічні культури і суспільства, вирішальним чином впливають також на розвиток способів пізнання, культурну емпатію, творчість, зокрема філософію та релігію, науку й мистецтво, побут і свято та ін. Не випадково в країнах зі слабким контекстом культури краще розвивається прикладна наука, масове мистецтво. В країнах із сильним контекстом культури, навпаки, спостерігається кращий розвиток фундаментальної науки, високого мистецтва, дбайливе збереження традиційних форм відправлення релігійних ритуалів, обрядів, свят та ін.

Щодо контекстності різних нашарувань культури і їх наявності у родинному та світському навчанні, вихованні й освіті, то в країнах з сильним контекстом культури в середніх закладах освіти вивчаються спеціальні предмети з традиційних ритуалів, обрядів і свят, символічної й образної мови тощо. В Японії, наприклад, здавна шануються, культивуються й вивчаються такі види мистецтва, як ікебана, або складання композицій із квітів, які призначені для передачі високих думок і емоційних почуттів, мистецтво приготування та пиття чаю як мистецтво спілкування зі світом природи, культури, з іншою люди-

ною, написання й оформлення ієрогліфів, традиційний театр кабукі, на сцені якого розігруються старовинні міфи та легенди. Цікаво, що абітурієнти перед вступом до вищого навчального закладу мають пройти співбесіду й показати своє знання 200 народних пісень, а також розуміння ритуалів, обрядів, свят.

В Україні свого часу було дуже поширене, а подекуди й досі зустрічається мистецтво розпису писанок, вишивання сорочок і рушників, які вважаються духовними посланнями й передаються певною символічною мовою. В західних регіонах культивується обрядове мистецтво побутового та святкового спілкування, зокрема народний обрядовий театр, в якому бере участь, грає й виховується кожний мешканець поселення. Водночас дослідники свідчать, що із системи української середньої освіти та родинного виховання вимиваються такі висококонтекстні мовленнєві нашарування культури, як читання і тлумачення казок, міфів і легенд, обрядова традиція, календар свят, народний психолого-педагогічний театр тощо. Все це збіднює внутрішній світ сучасного українця, звужує його можливості всебічного й гармонійного розвитку, опанування мовою, мистецтвом стати і бути людиною, а отже, обмежує процес подальшої індивідуалізації. З огляду на це екологія мови й мовлення як складові екології людської душі, здоров'я та довголіття спонукають освоєння різних мовленнєвих нашарувань культури, або ж територій слова в родинному вихованні.

В новому світлі й розумінні постає також духовний досвід тих видатних культурно-історичних попередників, які шанували й оспівували творчість, “живе слово” в його інтегральному, вербальному й невербальному значенні як засіб творення світу й пробудження людини. Не випадково у християнській духовній культурі Ісуса Христа називають Сином Бога-Отця, Живим Словом, Словом у плоті. Господь навчає тих, хто приймає Його у своє серце, мистецтва стати і бути людиною, спілкуванню у Святому Дусі з Богом і творенню нових форм спілкування між собою. В свою чергу, глибина проникнення й розуміння стародавніх міфів і легенд, казок і свят, духовних вчень і Святого Письма залежить також від того, представниками якої – “сильноконтекстної” чи “слабоконтекстної” – культури є ті дослідники, що здійснюють ці тлумачення.

В різних культурах спостерігається також і різне сприйняття творчості, творців і продуктів творчості. І хоча в багатьох культурах творчість визнається як інструмент еволюції й обожнюється, тобто

існує стратегічна соціокультурна установка на її сприйняття, все ж ставлення багатьох людей до творців і продуктів творчості значно відрізняється. Так, у країнах зі слабким контекстом культури (США) продуктам будь-якої творчості, митцям надають досить велику увагу.

В країнах із сильним контекстом культури найвищою увагою користуються плоди мистецтва стати і бути людиною, тобто ті майстри, які не тільки досягли майстерності в тій чи іншій професії, а й високого рівня духовної зрілості. Цим яскравим особистостям притаманні не тільки висока чутливість до субсенсорних подразників, до незвичного, унікального, одиничного, здатність сприймати явище в певній системі, пам'ять на рідкісні події, розвинена уява та фантазія, високе емоційне збудження й подолання стану тривоги. Насамперед їх вирізняє висока культура комунікації, культурна емпатія і здатність пристосовуватися до інших культур, встановлювати міжособистісні стосунки, керувати своїми психічними силами, швидко відновлювати позитивні стани, усвідомлювати себе й культуру, співпрацювати з іншими людьми, а також такі риси характеру, як щирість і сердечність, простота й доступність, креативність і працьовитість, гнучкість і відповідальність, віра й любов. Адже стрес і тривожність ведуть до розладу мисленневих процесів і поведінки, до зневіри й чіпляння за стереотипи, до невпевненості у собі і негативного оцінювання інших, тобто до всього того, що заважає спілкуванню й творчості.

Отож можна сказати, що **творчість – це не тільки один із видів активності людини, а й психологічний механізм її продуктивного розвитку, засіб і спосіб самореалізації в особистому й суспільному житті, спілкуванні, пізнанні самої себе як особистості, самоствердженні, створенні матеріальних і духовних цінностей.**

Таким чином, кажучи про творчість і зокрема у такому виді мистецтва, як стати і бути людиною, маємо звернути увагу не тільки на необхідність кроскультурного освоєння світу сучасною людиною та досягнення нею певного рівня культурної компетентності. Хоча відповідні знання і навички необхідні, водночас вони недостатні для ефективної міжкультурної комунікації. Людина має виховати в собі відкритість і повагу до іншого, емпатію, гнучкість мислення й інтерпретацію, саморегуляцію та контроль емоцій, мотивацію на власне міжкультурне зростання, сенситивність до відмінностей між “сильноконтекстними” і “слабоконтекстними” культурами, сприйняття часу, плідне спілкування й розвиток стосунків, тобто мотивацію на опанування мистецтва стати і бути людиною.

Виходячи з того, що представники різних культур мають різні пізнавальні, афективні та вчинкові стереотипи, Тінг-Тумі розробив поради щодо розв'язання конфліктів окремо для людей з індивідуалістичними та колективістськими тенденціями. Так, “індивідуалісти”, які потрапили в колективістську культуру, повинні стежити за “виразом свого обличчя”, бути сенситивними до ролі спокійного і осмисленого спостереження, активно слухати почуття інших людей, не намагатися одразу вирішити проблему, якщо цього не прагне інша сторона.

“Колективісти” в індивідуалістичній культурі мають відкрито висловлювати свої почуття й думки, коли вирішують основні питання, триматися впевнено під час конфлікту, брати індивідуальну відповідальність за його розв'язання, забезпечувати вербальний зворотний зв'язок, прагнути до безпосереднього вирішення проблеми. Але і ті й інші мають навчитися контролювати свої негативні емоції. Фактично саме ця здатність є ключем до особистісного розвитку. Адже біль, страх і роздратування через замкнутість людини в інфантильному модусі функціонування повертають її до більш примітивного сприйняття навколишнього світу (регресія), коли негативні почуття починають керувати її поведінкою і сама вона втрачає здатність конструктивно думати й діяти. Як тільки емоції взято під контроль, люди можуть замислитися над причинами відмінностей і вийти за межі власної культурної матриці. На допомогу приходить культурна рефлексія, або бачення себе й співрозмовника очима глобальної культури-матері, дітьми якої ми всі і є. Подальший розвиток міжкультурної компетентності завершується формуванням ще однієї субчастини особистості й оновленням “Я-концепції”, до складу якої входять не тільки “я”-історичне, “я”-етнічне, а і “я”-кроскультурне.

Усвідомлення значення управління емоціями у вирішенні багатьох соціально-політичних, економічних, а також внутрішньоособистісних проблем дає змогу по-новому подивитися на пошук істини, який здійснювали культурно-історичні попередники. Відкривши Єдиного Бога, вони спромоглися зрозуміти Його як Святу Трійцю, однією з іпостасей якої є Святий Дух, і спрямували свої психолого-педагогічні зусилля на духовне виховання особистості, на розвиток емоцій та почуттів. Не випадково люди говорять, що початком шляху до Бога є чуйність і милосердя, чистота помислів і смиренність, віра, надія і любов, відчуття єдності й гармонії зі світом, які психологи, у свою чергу, називають найліпшими механізмами саморегуляції та самоактуалізації людини, відновлення її фізичних, психічних і духовних сил.

*Гостей скликаю у світлицю серця.
Це – спокій, щирість, світло, чистота,
Любов, надія, мужність, милосердя,
Мудрість, радість, віра, простота.*

*Святій друзі – коло берега,
Мов янголи, найвищі почуття.
Молитва серця, що свята вечерея,
Годує душу на стежках життя,*

*Спаса мене од відчаю у зраді,
Від суєтних думок і сумнівів чужих.
І кожну мить стає мені в пораді,
Дарує лад моїй сім'ї.*

В д я ч н і с т ь

*Коли я дякую тобі, мій рідний світе,
Найбільше відбувається з чудес –
Моє довір'я, мов духовне світло...
Сприймання у цю мить немає меж...*

*Коли я дякую Тобі, мій милий Боже,
Визнання і єднання підносяться в мені.
Говорю й настає... Це чудо гоже...
Я дякую Тобі,... Я дякую Тобі!*

5.5. Закінчення

З появою психології культури, зокрема кроскультурної психології, в психологічній науці відбувається щось на зразок культурної революції. Сама культура поступово починає сприйматися як найважливіший психологічний конструкт, функціональна складова, яка впливає на мову, а через неї на сприйняття навколишнього світу, піз-

нання, творчість, здоров'я, систему освіти, установки поведінки, родину, владу та ін. Культурні відмінності змушують переосмислити психологічні теорії особистості, свідомості, пізнавальних здібностей, емоцій, мотивації, розвитку, взаємодії та ін. А дослідження культурних відмінностей у народній і науковій психології спонукає по-новому подивитися на особливості розвитку самої психологічної науки.

Усвідомлення наявності культурних фільтрів у сприйнятті й світоглядах самих дослідників змушує нас визнати, що ми оцінюємо поведінку за допомогою культурних схем. Своєю чергою, це підводить до необхідності розвитку міжкультурної сенситивності та розробки її моделі. Її основою стає особистісний розвиток за рахунок кроскультурного освоєння світу, оволодіння “кроскультурним” перекладом, мистецтвом стати і бути людиною. Ключем до цього стає здатність керувати емоційними реакціями і культурна емпатія, або здатність втаємничуватися, ототожнюватися і замислюватися над різноманітними культурними феноменами. Адже пізнаючи інших, ми краще пізнаємо й розуміємо самих себе.

Навчаючись спостерігати, приймати й поважати культурну розмаїтість, ми не тільки стаємо багатокультурними особистостями, а й переходимо до вищого рівня психічної та духовної організації свого життя. Завдяки досвіду, знанням і розумінню різноманітних культурних практик нам вдається інтегрувати це культурно-психологічне надбання в подальшу професійну та суспільну діяльність. Вона зможе навчати інших людей того, чого вони ще не знають, допомагаючи тим самим відроджувати людяність і творити культуру. Різноманітність культурного всесвіту чекає своїх мандрівників і дослідників. Але такими мандрівниками стають не тільки окремі особистості чи групи людей, а й ті країни, які завдяки своєму геополітичному розташуванню опинилися на зламі протилежних за своїми ознаками культур. Серед них і Україна. Не випадково її культурний ґрунт, “земля”, стала колись одним із центрів індоевропейської цивілізації.

Україна здавна перебуває між двома культурами: індивідуалістичною, маскулінною, складною, слабконтекстною, відкритою, з низькою дистанцією влади та рівнем уникання невизначеності із Заходу – з одного боку, а з другого – колективістською, фемінною, простою, сильноконтекстною, закритою, з високою дистанцією влади і рівнем уникання невизначеності зі Сходу. Певним чином це позначається на соціокультурному розвитку її західних і східних регіонів. Наприклад, західні регіони тяжіють до європейської спільноти, а східні – до Ро-

сії. У східних регіонах більше поширена християнська православна конфесія, в західних – католицизм, а на півдні країна сповідує мусульманство.

В Україні співіснують різні культурні практики, вербальні й невербальні мови, релігії та конфесії. Щоб вижити й розвинутися далі, вона мала своєчасно відмовитися від таких форм культурної взаємодії, як геноцид, сегрегація й асиміляція. Водночас механічне поєднання між собою різних культурних практик спричинило соціальні конфлікти й залучило економічні механізми примусової міграції населення працездатного віку. Сьогодні Україна намагається зрозуміти, що для подальшого виживання й розвитку вона має перейти до інтеграції своїх власних культурних практик на основі усвідомлення і прийняття їх реалій. Іншими словами, вона має синтезувати новий соціокультурний досвід виживання й стати багатокультурною країною. Це зовсім інша форма існування, вона потребує не тільки якісно нової організаційної культури місцевого самоврядування на основі науково обґрунтованого планування та використання території країни з урахуванням екологічних, рекреаційних та інших чинників збереження й відтворення людського життя, а й знань і досвіду використання людського капіталу та ресурсів власної культури. Сподіваємось, що майбутні фахівці в галузі психології культури зроблять свій внесок у розбудову української державності.

Питання до самоконтролю

1. В чому полягає природа стосунків між культурою, мовою і людиною?
2. Про що говорить гіпотеза Сепіра-Уорфа?
3. Охарактеризуйте феномен двомовності.
4. Чому мову називають продуктом культури, а культуру плодом мови?
5. Чому людину називають агентом культури і мови?
7. Чому культуру називають психологічним феноменом і груповим способом структурування світу? За допомогою чого і навіщо вона його структурує?
8. Які мови ви використовуєте для спілкування з іншими людьми? Охарактеризуйте вербальні та невербальні засоби спілкування.
9. Чому психологи почали говорити про екологію мови та мовлення?
10. Чому культура не може існувати без мови?

11. Навіщо укладати словники невербальної мови?
12. Як вербальні та невербальні мовні засоби впливають на психічний розвиток людини і на культуру?
13. Охарактеризуйте культури з високим і низьким контекстом.
14. Як висококонтекстні та низькоконтекстні культури впливають на психічний розвиток людини?
15. Поясніть, як висококонтекстні та низькоконтекстні культурні настанови впливають на психічний розвиток дитини.
16. Дайте своє визначення мовленнєвої рефлексії.
17. Як автор ставиться до слова у вірші про слово?
18. Поясніть, як культура впливає на творчість і навпаки.
19. Що необхідно для ефективної комунікації?
20. Як ви думаєте, що являє собою мистецтво стати і бути людиною?
21. Які поради щодо спілкування представників індивідуалістичної та колективістської культури дає Тінг-Тумі?
22. Навіщо людині необхідно володіти своїми емоціями? Чому того, хто володіє своїми почуттями й емоційно розуміє навколишній світ, вважають зрілою людиною?
23. Чому тлумачення міфів і легенд, казок і свят, духовних вчень і Святого Письма залежить також і від того, представник якої культури здійснює це тлумачення?
24. Визначте ті почуття й емоції, які оспівані в останніх двох віршах.
25. У чому полягає значення психології культури для академічної науки і в повсякденному житті?
26. Навіщо потрібно вивчати культурну розмаїтість?
27. Що потрібно сучасній Україні з точки зору психології культури?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Коул М. Культурно-историческая психология. – М., 1997.
2. Кузнєцова Т. В. Мовленнєвий вимір соціуму // Зб. наук. праць МАУП “Соціологічна наука і освіта в Україні”. Вип 2. – К., 2003.
3. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросскультурную психологию. – М., 1999.

4. *Львовичкіна А. М.* Етнопсихологія. – К., 2002.
5. *Маслоу А.* Психологія быття. – М., 1997.
6. *Мацумото Д.* Психологія и культура. – СПб.; М., 2002.
7. *Менегетти А.* Проект “Человек”. – М., 2001.
8. *Налимов В. В.* В поисках иных смыслов. – М., 1993.
9. *Налимов В. В., Дрогаліна Ж. А.* Реальность нереального. – М., 1995.
10. *Пірен М.* Проблеми формування сучасної української еліти // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 38–48.
11. *Психологія: Учеб. для гуманитарных вузов / Под ред. Н. Дружинина.* – СПб., 2001.
12. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М., 1990.
13. *Фромм Э.* Душа человека. – М., 1992.
14. *Ялом И.* Экзистенциальная психотерапия. – М., 1999.

У курсі лекцій використано також вірші та малюнки Т. В. Кузнецової

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

Акультурація – соціокультурний феномен, що виявляється в процесі тривалої культурної взаємодії між представниками різних культурних груп, наслідком якого стають зміни в цих культурах.

Асиміляція – одна з основних стратегій акультурації, коли мігранти повністю асимілюються з новою культурою.

“Базова особистість” – складова соціально-психологічної структури особистості, яка передається із покоління в покоління завдяки засобам соціалізації і певною мірою визначає не тільки характер внутрішньоособистісних конфліктів, які виникають в процесі соціалізації та індивідуалізації людини, а й долю народу в цілому.

Гіпотеза Сепіра-Уорфа – твердження, що люди, які говорять різними мовами, думають по-різному через відмінності в мовах. Допмагає зрозуміти культурні відмінності в мисленні та поведінці як функціях мови. Люди, які володіють більше ніж однією мовою, можуть керуватися різними структурами мислення, коли говорять різними мовами.

Головна мета невербального спілкування – досягнення міжособової синхронності, яка означає узгодження ритмічних дій між двома особами на вербальному та невербальному рівні.

Етнічна ідентичність – частина соціальної ідентичності або уявлення людини про себе як про члена певної етнічної групи разом з емоціональним і ціннісним значенням щодо цього членства.

Етнічна психологія – один із напрямів психології культури. Вивчає психологічні особливості індивіда або групи людей, які пов’язані з їх етнічною належністю і виявляються на свідомому та безсвідомому рівнях.

Етнічна самосвідомість – частина етнічної свідомості, яка відображає сприйняття й уявлення індивідів про себе як представників певної етнічної спільноти.

Етнічна свідомість – система уявлень членів етнічної спільноти щодо свого та іншого етносів.

Етногенез людської психіки – розвиток людської психіки від появи певного етносу в культурі та його існування й розчинення в історії.

Етнокультурна міграція – добровільні чи вимушені масові переміщення етнокультурних груп, які залишають місця формування етносу та його тривалого проживання і переселяються в інший географічний та культурний простір.

Етнос – біосоціальний організм або стійка сукупність людей, яка історично утворилася на певній території, має загальні, відносно стабільні особливості мови, культури та психіки, усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень.

Етноцентризм – властивість свідомості людини (психологічний механізм викривлення сприйняття) або етнічної групи. Пов'язана з перебільшенням позитивно оцінюваних характеристик власної етнічної групи, цінності й норми якої виступають центром і критерієм оцінки всіх інших груп. Сприймання й оцінювання навколишнього світу, природних та соціальних явищ і процесів лише крізь призму традицій і норм власної культури. За умов відсутності співробітництва етноцентризм може спричинити націоналізм.

Живий функціональний інструмент – людина – носій вербальної та невербальної мови, якою вона відтворює себе, своє оточення і переводить ці стосунки у вищий вимір.

Звичаї – сталі правила реагування на конкретні події, здійснення деяких суспільних, родинних та особистісно значущих подій, пов'язаних із трудовою діяльністю, в побуті, на день народження, весілля тощо.

Здоров'я – відсутність негативного стану й присутність позитивного начала як першопричини: віри, надії, любові, гармонії людини зі світом, природою, культурою, іншою людиною, самим собою і Богом, які є психологічними механізмами саморегуляції та самоактуалізації.

Ідеал – модель бажаного результату, яка формує психологічну доміную на індивідному та популяційному рівні.

Інтеграція – одна з основних стратегій акультурації, взаємне пристосування, яке передбачає прийняття культурними групами прав інших етнічних груп і культур.

Інтелект – навички й здібності, необхідні для ефективного досягнення культурних цілей. У різних культурах переважно розвиваються різні види інтелекту: логічно-математичний, лінгвістичний, музичний, просторовий, тілесний, кінестичний, міжособовий і внутрішньоособовий.

Історична лінія розвитку міфу – ритуал – міф – епос – казка – сатира.

Історична психологія – один із напрямів психології культури, який вивчає соціально-історичну свідомість людини, малої і великої групи та суспільства як суб'єктів історичної діяльності й поведінки, носіїв історичних норм і цінностей. Досліджуючи співвідношення іс-

торичного розвитку психічного світу з історією людства, історична психологія виявляє історичні чинники, описує історіогенез людини й людства, здійснює діалог минулого й теперішнього.

Історіогенез людської психіки – розвиток людської психіки від появи першолюдини до нашого часу.

Картина світу – когнітивна матриця для розуміння світу, яку надає культура і яка вважається людьми, котрі постійно живуть в одній культурі, її певним стандартом.

Комунікативна компетентність – розуміння і засвоєння норм, цінностей, вербальної та невербальної моделей поведінки в різних культурних практиках.

“Кроскультурний” переклад – культурно-психологічне тлумачення метаконтексту прадавніх творів, яке здійснюється на основі порівняльно-культурного психологічного аналізу.

Кроскультурна психологія – один із напрямів психології культури, який вивчає схожість і відмінність у психічному розвитку індивідів, які належать до різних культурних практик, зв’язок психологічних відмінностей з екологічними, соціокультурними та біологічними особливостями, а також сучасні зміни в цих відмінностях. Намагається відшукати те універсальне, що є в психології людей будь-якої культури.

Культура – надзвичайно складне поняття, яке стосується матеріальної, соціальної, духовної сторони життя окремої особистості, групи людей і суспільства в цілому. Увесь комплекс об’єктивних і суб’єктивних складових, який створили і створюють люди і який, своєю чергою, впливає на них і визначає їх життя, позаяк утворює основу його розуміння і відіграє роль програмного забезпечення свідомості. Виявляється у формах спільної діяльності, спілкування, під час свят тощо.

Культурна дистанція – культурні відмінності між країною виходу та країною нового переселення.

Культурний синдром – набір цінностей, установок, вірувань, норм і моделей поведінки, якими одна група культур відрізняється від інших. До культурних синдромів належать: простота-складність, індивідуалізм-колективізм, відкритість-закритість, уникання невизначеності, дистанція влади, фемінність-маскулінність, сильний-слабкий контекст культури тощо.

Культурний шок – потрясіння, яке переживає людина внаслідок сприйняття нової культури, яке може бути неочікуваним і призвести до негативної оцінки як рідної, так і нової культури. Обумовлюється

невидимою системою орієнтації у світі, яка стає неадекватною в умовах нової культури.

Маргінали – люди, які не мають чітких етнокультурних орієнтацій, не можуть переконливо заявити свою причетність до того чи іншого етносу, до тієї або іншої культури.

Маргіналізація – одна з основних стратегій акультурації, коли мігранти не ідентифікують себе ні з культурою етнічної більшості, ні з культурою етнічної меншості. Тобто спостерігається процес відсікання етнічних коренів, що може бути наслідком насильницької асиміляції та відторгнення (сегрегація), нав'язаних культурних втрат, дискримінації тощо.

Міжособова синхронність – результат невербального спілкування між двома індивідами, яке спрямовано на спонтанність, широту, унікальність, поступливість, продуктивність, відкритість і спокійність в обміні думок і веде до симпатії, поваги і розвитку стосунків.

Мова – основний засіб передачі інформації між людьми, відтворення та пізнання, передбачення й розвитку.

Мовленнєві нашарування культури – складові “проміжного світу” мови: коліскова, казка, міф, свято, мистецтво, наука, філософія, релігія, освіта, фізична культура і спорт. Втілюють не тільки різні способи пізнання світу, а й різні уявлення щодо цілей когнітивного та чуттєво-емоційного розвитку, а також моральності й успішності людини в житті.

Модальна особистість – уявлення людей про те, який тип особистості найчастіше зустрічається в певній культурі.

Мотиваційна основа саморозуміння – брак синхронності, симетричності перебігу процесів соціалізації та індивідуалізації.

Мультикультуралізм – позитивне ставлення до наявності різних етнокультурних груп і добровільної адаптації соціальних інститутів суспільства до потреб різних культурних груп.

Національна самосвідомість – частина національної свідомості. Вона – єдина психологічна складова, без якої неможливе існування нації; відображає сприйняття й уявлення індивідів про себе як представників певної національної спільноти.

Національна ідея – найбільш узагальнена думка, яка є першовитоком, задумом, планом утворення та розвитку нації. Національна ідея віддзеркалює національний світогляд, особливості національного суспільства, духовні символи, що відображають кращі якості нації і надихають її на подальший розвиток.

Національна свідомість – система уявлень членів національної спільноти щодо своєї та іншої національності як психологічного різновиду спільнот. Усвідомлення місця та ролі своєї нації в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин своєї нації з іншими соціально-етнічними спільнотами, що виявляються в ідеях, почуттях і прагненнях.

Національний характер – елемент психічного складу національної спільноти, в основі якого лежить національна самосвідомість. Сукупність соціально-психологічних рис, установок і стереотипів, притаманних нації, які проявляються в ціннісному ставленні до навколишнього середовища, до інших людей і власного внутрішнього світу.

Нація – психологічний (на відміну від біологічного) вид спільноти, якому притаманні спільна мова, територія, економічне й політичне життя на ній, культура, релігії, спільні расово-етнічні корені, закладені в генотипі, психологічна єдність на основі національної самосвідомості тощо.

Обличчя – спроектований в ситуацію стосунків образ, або ідентичність, яку визначають учасники комунікації; створення “обличчя” – це символічний фронт, на якому члени всіх культур виборюють свій публічний образ засобами своєї культури.

Обожнення – найвищий ступінь шанування.

Освіта – соціокультурна інституція інтелектуального розвитку й отримання нових знань молодими поколіннями. Впроваджуючи в навчання, виховання й освіти відповідне ставлення до пізнання та інтелекту, вона надихає на освоєння і відтворення культури.

Особистісна ідентичність – функція індивідуально-особистісних характеристик і уявлень про самого себе як про індивідуума та особистість.

Професійна деформація – гіпертрофовані професійні звички, стиль мислення, спілкування та інші якості особистості, які впливають на її соціокультурну взаємодію.

Психічний склад – найстійкіше утворення у психології етнічних спільнот, до якого належать національний та соціальний характер, традиції, звичаї.

Психологія культури – наука, що вивчає культурну поведінку, взаємодію людини і культури, ставлення людини до культури і розпорядження надбанням культури.

Саморозуміння – психологічний механізм самообумовлення та самоактуалізації.

Сепарація – одна з основних стратегій акультурації, коли мігранти відокремлюються від культури більшості й зберігають свою власну культуру.

Символи духовної культури – висококонтекстні одиниці символічної мови, завдяки яким можна створювати складні тексти.

Соціалізація – процес пізнання й освоєння культурних норм, правил поведінки, виконання соціальних ролей тощо, який триває все життя. Якщо поняття “інкультурація” стосується особистісних внутрішніх психологічних аспектів культури і співвідноситься з категорією “культура”, то поняття “соціалізація” пов’язується з терміном “суспільство”.

Соціальна ідентичність – складова самоконцепції (“Я-концепції”), спричинюється усвідомленням людиною власного членства в різних соціальних групах. Є функцією соціальних ролей і уявлень людини про саму себе як про члена різних соціальних груп і базується на переконаннях, які поділяють члени соціальних груп.

Соціальний характер – елемент психічного складу спільноти, який визначається специфікою культури, мови, а отже, особливостями мислення, системою знаків, символів, звичок, моралі тощо. Формуючись в певних умовах під впливом багатьох чинників соціального буття, системи цінностей та орієнтацій, в яких відбувається процес соціалізації, він зумовлює одні вчинки й виключає інші.

Спілкування – найважливіша категорія сучасної психології, яка пережила наприкінці ХХ ст. методологічне перетворення й разом з мовою з предмета дослідження перетворилася на принцип і спосіб пізнання та розвитку людини.

Спосіб життя – цілісна характеристика психологічних особливостей етнічних спільнот, сукупність сталих типових форм життєдіяльності народів, класів, соціальних груп, окремих людей щодо матеріального та духовного відтворення життя в культурній, суспільній, економічній, політичній, сімейно-побутовій та інших сферах.

Спосіб пізнання – система когнітивних установок, що забезпечує певний тип пізнання світу. Розрізняють побутовий, міфічний, релігійний, філософський, науковий, художньо-образний, міфологічний, онтопсихологічний та кроскультурний способи пізнання світу.

Творчість – психологічний механізм продуктивного розвитку людини, засіб і спосіб самореалізації в особистісному та суспільному житті, спілкуванні, пізнанні самої себе як особистості, самостверженні, створенні матеріальних і духовних цінностей тощо.

Типова особистість – уявлення психологів про те, що кожне суспільство може бути охарактеризоване певною “типовою особистістю”, що надає можливість порівнювати їх між собою.

Традиція – узаконені способи відтворення правил і норм поведінки щодо взаємодії, стосунків та спілкування людей.

Український національний характер – елемент психічного складу українців, в основі якого любов до природи, терпимість до представників інших культур, переважання внутрішнього, духовного життя над зовнішнім, матеріальним, а отже, розвинене особистісне начало. Це виявляється, з одного боку, в почутті власної гідності, незалежності й індивідуалізмі, а з другого – у малорозвиненій громадянській свідомості та повазі до суспільного закону відповідальності. Обумовлений екологічними, геополітичними, історичними, релігійними, родинними та освітянськими чинниками.

Від автора

Ця праця – перша в українській вищій освіті спроба дати читачам цілісне уявлення про новий напрям наукових досліджень – соціальну психологію культури, яка складається з історичної, етнічної та кроскультурної (порівняльно-культурної) психології. Автор прагнув, щоб у читача з'явилось уявлення про те, який шлях здійснює культура в історії, як виражається особистість через культуру, як змінюється людська психіка в перебігу різних історичних епох, етносів і культурних практик. Хотілося також, аби читач зміг уявити себе історичною людиною, дух якої переходить з однієї епохи або країни в іншу і побачити себе “очима” культури глобальної і культури середовища рідного краю. Передбачалося, що мандрівник у світ психології культури, опанувавши основні поняття й категорії цього курсу, зможе самостійно проаналізувати й пояснити ті феномени культурної взаємодії, які видадуться йому найцікавішими, передати свої знання іншим людям. Автор переживає також почуття духовної спорідненості з тими, хто відчував на собі, що, приділяючи увагу кроскультурному освоєнню світу, вони немов вивільнюються від власних стереотипів, застарілих соціокультурних установок сприйняття, переживання й розуміння як своєї поведінки, так і вчинків інших людей.

Необхідність об'єднання на чомусь узагальнюючому – одна з найважливіших духовних потреб нашого часу. І європейська наука розпочала його завдяки психології культури. Земне життя людства являє собою щось ціле, воно має загальну мету – всесторонній розвиток складної людської свідомості. Колись перед західноєвропейською цивілізацією була поставлена проблема розвитку особистісного начала й самостійної ініціативи, що стало переходом до самостійної творчості. Для цього знадобився весь історичний досвід, який віддзеркалювався в різноманітних культурах і типах суспільного ладу. Щодо західноєвропейської культури, то вона розвинула земний розум і відточила до художньої довершеності аналітичне мислення.

Сьогодні прагнення духовного оновлення відчувається особливо глибоко. Людство шукає примирення між зовнішнім і внутрішнім світом, ідеалом і дійсністю, думкою і серцем, прагне до внутрішнього оновлення. І сучасні кроскультурні дослідження на основі інтеграції різних способів пізнання світу дають йому цю надію. Так, психологія культури, вивчаючи культурогенез, тобто розвиток людської психіки від освоєння людиною рідної культури і до кроскультурного освоєн-

ня світу, в процесі якого відбувається перебудова свідомості, повертає освіті її первісний зміст – посвячення шукача істини в матеріальний і духовний досвід людей світу, в просторі якого він формує нову якість власного психодуховного буття.

Додатки

Словник символів української народної культури

а) рослини, птахи, тварини

Калина – дерево-кущ з кетягами червоних ягід, які прикрашають густе гілля ще довго після того, як позовкне, померхне й опадє його листя. Калиною харчуються не тільки зимові пташки, а й люди. Слово “калина” означає: та, що допомагає позбавитися хвороб і внутрішнього бруду. В Україні ми зустрічаємо також жіноче ім'я та прізвище Калина, яке означає гіркота, ліки, краса зрілості.

Після перших морозів, коли сніг притрусить гілки й плоди, ягоди дикої калини м'якшають, втрачають гіркоту й терпкість, стаючи їстівними, поживними та цілющими. Їх, а також гілочки й листя, використовують для лікування застудних захворювань, пониження тиску, збагачення організму вітамінами, мікроелементами та біологічно активними речовинами. Українці дуже люблять пироги і чай з калиною та медом.

Пов'язуючи лікувальну дію калини зі зміцненням і поліпшенням діяльності органів дихання та із загальнооздоровлюючим і тонізуючим впливом на організм, люди вважають її здатною відроджувати життя в скрутних зимових умовах. Червона калина символізує образ української жінки, яка в розповні літ набуває надзвичайної життєвої сили і щиросердно дарує насагу до життя не тільки своїй родині, а й усім рідним і друзям. Це до неї звертаються за розрадою та по допомогу молодята. Досягнувши зрілого віку, жінка-матір немовби народжується для іншого соціального та психодуховного буття; вона стає представницею богині-матері на землі, опікується сферою вищих почуттів, допомагає влаштувати весілля, свята та інші значні події в житті людей.

Жінки старшого віку запрошували одна одну в гості, пригощали чаєм з пирогами з калиною та медом, вшановуючи, навчаючи і втаємничуючи одна одну в символічне буття. Частенько вони ставали свачами, тобто представницями давньослов'янської богині Сва, яка на великих білих крилах злітала на землю, щоб влаштувати весілля молодяткам. Звідси походять слова “сват”, “сватьба” (рос.), “свято”, “святиня”.

*Пташка світла і тепла
До нас радісно злетіла...
Це богиня світла, Сва,
Доню шанувать схотіла...*

*Радість, мов той соловей,
Пісня – ключ до впочування...
Цвіт-жасмин біля дверей
І освідчення в коханні...*

Пізніше калинова гілка з кетягом червоних ягід стала символізувати образ рідної неньки України. Згадаймо скульптуру ще молодій жінки у вишуканому національному одязі, яка увінчує високий постамент на площі Незалежності в центрі Києва. Вона тримає на піднятих до неба руках золоту гілку калини. Цей образ зустрічається у казці “Башта часу”.

За огорожею храму довго стукав князь. Коли Березині набрид стукіт, вона впустила його на подвір'я. Князь розклав перед нею книжки народів світу. Вона перебирала пожовклі від часу сторінки, проникаючись мудрістю тих, хто написав їх, і він вигукнув: “Стань моєю дружиною. Я хочу очима жінки подивитись на людську мудрість”. А вона й відповідає: “Хіба я можу впустити в храм недостойного, мене тоді виженуть за ворота храму, щоб усякий перехожий міг вгамувати будь-яку свою спрагу”.

За огорожею храму довго стукав купець. Коли Березині набрид цей шум, вона впустила його на подвір'я. Купець розклав перед нею дорогі коштовності. Вона перебирала прикраси королів, царів і шахів, переживаючи почуття майстрів, які створювали їх. І він вигукнув: “Стань моєю дружиною. Я хочу очима жінки подивитися на людські пристрасті”. А вона і відповідає: “Хіба я можу впустити в храм недостойного, мене тоді виженуть за ворота храму і закують неподалік від мізерного джерельця, щоб перший-ліпший перехожий міг вгамувати будь-яку свою спрагу”.

За огорожею храму довго співав співак. Березиня впустила його на подвір'я і на крилах пісні піднялася високо-високо над землею, на якій жили багаті й бідні, молоді й старі. Вона перебувала з їх радіощами, горем і з останнім звуком мелодії повернулася до храму. “Стань моєю

дружиною, я давно шукаю тебе”, – вигукнув співак. А вона відповіла йому те ж саме, що й раніше.

За огорожею храму гралися діти, хлопчик і дівчинка. На їх головах співали пташки й пурхали метелики і бабки. Жінка покликала дітей на подвір'я, а кущі й дерева простягнули їм свої віти, усипані запашними біло-рожевими квітами та смачними стиглими плодами. Берегиня взяла малюків за руки і повела до храму. “Знайшла тобі учнів, – звернулася вона до вчителя, – маєш навчити всього, що знаєш сам”. І з цими словами пішла з двору. “Ось і я дочекалася зрілості, прийшов час ставати матір'ю”, – сказала Берегиня подумки, прямуючи до височенної вежі. Ніхто, крім неї, не міг увійти в башту. Старий німий охоронець відчинив важкі двері і, вклонившись жінці, протягнув їй рожевий калиновий кетяг, який нагадував маленьке серце.

Жінка довго підіймалась крутими сходами. Пекло сонечко, падав сніг. Перед очима проходило все її життя. Вона дуже втомилася, важко дихала, і стукіт її серця відлунював у скронях. Нарешті Берегиня вийшла на терасу, відкриту всім вітрам часу. Над нею палахкотіло оксамитове небо золотими й срібними зірками. Вони сяяли, немов живі квіти. Жінка сіла на лаву трохи відпочити й побачила, що маленький кетяг виріс у велике віття. Разом із першими сонячними променями Берегиня зійшла на різнокольорові пелюстки райдуги-веселки й повільно піднявши свої окрилені руки, які тримали золоту гілку з важкими кетягами калини, вимовила нові імена. Цієї ж миті золотий дощ осяяння полився в сплячі душі.

Коли в яскравому сонячному світлі сяє дрібний розсип теплого дощу, люди говорять, що йде “сліпий дощ”, натякаючи на промені осяяння, які зрошують маленьку душу.

Ластівка – весела прудка пташка, яка своїм співом прославляє Бога. Її щебетання вважається молитвою, а сама вона святою, бо попереджає людину про біду або лихо. В українських піснях ластівка стає образом Божої Матері або улюбленою пташкою Діви Марії. Люди вважали, що гніздо ластівки під стріхою означає щастя й добробут, що руйнувати його і вбивати пташенят страшний гріх. Господарі навіть прибивали дощечки під стріхою, аби ластівкам було зручніше робити гніздечка, й вірили, що ці гніздечка оберігають домівку від грому, блискавки й пожежі.

Ластівка будує своє гніздечко з глини, крапельки якої приносить у дзьобуку. Вона стала символом дбайливості, працьовитості, а за свою

веселу й прудку вдачу – символом радості й щастя. Ластівка вважалася також символом образу молодої дівчиньки, яка “упадає ластівонькою” біля своїх рідних. Ластівка вістує також про початок весни. Вона приносить золоті ключі, якими відчиняє двері літечку й замикає зиму. За народним календарем приліт цих пташок збігається з Благовіщенням. Вже з початком березня дітлахи ходили по домівках, славили весну й носили із собою дерев’яну іграшку-пташку або випечених із борошна маленьких пташок, “ластівок та жайворонків”. Господині також готували це печиво та пригощали ним дітей. Вгледівши в небі першу ластівку, люди вмивалися водицею або молоком на здоров’я та вроду, жвавість і веселість.

Вважалося, що в перший місяць осені ластівки збираються разом і скаржаться, що поки їх не буде, горобці позаймають гніздечка, а дехотрі й діти зруйнують. Потім вони швидко відлітають через водицю криниці до раю (ірій, вирій). За народними уявленнями, ластівка була також символом ласкавості й ніжності, яка зникала з появою прохолодних стосунків між людьми. І сьогодні зустрічаються в Україні люди на прізвище Ластівка.

*До вікна могого
Теплий промінь ластиться,
Синьооке небо в шибку загляда.
Прилетіла ластівка
Голубою ласкою
До моєї хати, до свого гнізда.*

*Ластівка щебече
Під моєю стріхою,
Від зорі до ночі човником снує.
Весняною втіхою
І любов’ю тихою
Облітає серце молоде моє.*

*Дівчинька горда,
Глянь, як промінь ластиться,
Вже останню кригу понесла вода.*

*Прилетіла ластівка
Голубою ласкою
До моєї хати, до свого гнізда.*

*Не лишай так скоро
Мого двору, ластівко,
Ти, холодний вітре, не тривож села.
Дай упитись ласкою,
Дай нажитись казкою,
Та не дай зазнати літа без тепла.*

(О. Білаш, М. Ткач. Пісні. – К., 1977, с. 40–41)

Лелека – білий птах з чорною ознакою, бусол, який буде своє гніздо неподалік від оселі людини. За народними уявленнями має багато людських рис, вміє розмовляти, молитися, плакати, любити, страждати, турбуватися про своїх дітей, розуміти людину. Ці птахи утворюють пари і влаштовують собі весілля. Їх навіть називають людськими іменами. До того ж вони мають одяг, схожий на одяг ксьондза або шляхтича, які також носять чорні жилетки. Вважається, що лелека колись був людиною, якій Бог дав мішок з гадами і велів викинути його в море. Але з цікавості чоловік розв'язав мішок, і все, що в нім було, розповзлося по землі. Бог розсердився і зробив з нього лелеку, щоб він все своє життя очищував землю від нечисті й погані. З сорому у птаха почервоніли довгі ноги і дзьоб, які залишилися червоними і досі. Але відлітаючи восени аж на край світу, лелеки по дорозі відвідують святу землю, а потім, скупавшись у чудесному озері, знов перетворюються на людей.

За народними уявленнями, лелека приносить дітей, яких виймає з болота або моря і кладе в корзину, щоб потім скинути в димохід. В Україні дітям говорили: для того, щоб лелека приніс немовля, треба поставити на вікно тарілку з сиром і попросити, аби він приніс братика чи сестричку такими словами: “Буську, буську, принеси мені Іваську (Маруську)!” Виряжені лелекою приходили в дім і вітали з новонародженим.

Перший лелека, який весною з'являвся в селищі чи містечку, віщував для їхніх мешканців здоров'я, врожай, весілля, народження дітей.

Угледівши його в небі, люди вмивалися, качалися по землі, терлися спиною об стволи великих дерев, аби не хворіти. За те, що цей птах повертався до свого гнізда, яке розташовувалося на високому дереві біля хати або на самій хаті і вітав її господарів, він став одним із найулюбленіших птахів. Його гніздо на даху сприймалося як ознака добробуту, щастя в родині, як оберіг “від удару грому”, блискавки, граду, злих духів, пожежі. Там, де оселявся лелека, намагалися не сваритися, щоб він не покинув гнізда. Вбивство лелеки, руйнування його гнізда вважалося тяжким гріхом, за який людина буде покарана Богом.

Звичай робити лелеці гніздо з колеса, яке є символом сонця і небесного вогню (коло з шістьма спицями), пов’язувало лелеку з блискавкою й неочікуваним повідомленням. Назва цього птаха ще й сьогодні зустрічається серед назв українських сіл; зустрічається також чимало людей на прізвище Лелека.

Кінь – улюблена тварина українців, помічник богів, білий кінь у Білобога (стихія світла), а чорний у Чорнобога (стихія темряви). У слов’янській міфології є образ вершника, святого, героя чи божества, який вбиває Змія. Кінь зустрічається також поряд із християнськими святими – Іллею Пророком і Георгієм Переможцем, який довгим і тоненьким як волосина списом (свідомістю) вбиває страшного Змія у численних нашаруваннях застарілих стереотипів і догм. Кінь був помічником не тільки у військовій справі й духовному просвітництві, а й у землеробстві та скотарстві. У них були свої, “кінські свята”. Тоді коней підводили до церкви, кропили святою водою, купали, прикрашали стрічками хвіст і гриву. Ці свята відповідали календарним змінам впродовж року. Звичай наряджатися “конем” пов’язаний з прадавнім кульгом родючості.

Раніше кінь йшов на поховальний вогонь за своїм померлим господарем. Вважалося, що він пов’язаний з потойбічним світом і є провідником у царство померлих. Кінь займав також важливе місце у весільних святах. Білий кінь з лебединими крилами став символом натхнення, на ньому злітали ввись не тільки закохані молодята, а й митці.

Корова – годувальниця, захисниця родини від недуг і злиднів, домашня тварина, яку не різали на м’ясо і продавали умовно або фактично тільки у разі її захворювання. Вважалося, що акт продажу впливатиме на тварину як психологічна дія та засіб зцілення під час

недуги. Лиш у крайньому випадку забивали корів на весілля чи поминки.

У фольклорі корова за її якості берегині родинного добробуту асоціювалася із жінкою-господинею та нареченою. Колись українські хлопці приходили на Різдво до своїх коханих дівчат і йшли чистити хлів. Вважалося також, що корова плаче за померлими господарями, що вона відчуває їх негаразди, болі, хвороби і прихід смерті.

За прадавніми легендами існували також корови, які жили в річках і озерах. Це було пов'язано з уявленнями про дощові хмари як череду небесних корів; їх жене, пасе і видоює вітер, а вони ревуть, віщуючи прихід зливи. Не випадково корова стала символом образу небесної корівки, духовної годувальниці матері-культури.

Вода – важливий магічний засіб, який використовувався для підвищення надоїв молока. Корів і пастухів здавна кропили святою водою, щоб було більше молока. Господині, набираючи воду з криниць, просили у неї додати молока корові. Вважалося, що блискавка і грім випивають молоко у корів. Люди пояснювали це переляком тварини.

Корова та бик стали символами не тільки українського побуту й праці, тобто земного життя людей, а й культурного ґрунту. Не випадково, мабуть, найбільша ріка в Україні отримала імена Бик і Ревучий, який котить свої хвилі від неба до землі, від уявного до реального. Українці усвідомлювали колообіг води в природі, вміли прогнозувати віддалені в часі кліматичні зміни, що давало змогу їм вчасно підготуватися до відповідних змін у землеробстві та скотарстві.

б) побутові речі та страви

Горщик – глиняні глечик для води і горщик для приготування їжі здавна вважалися вмістилищами душ і духів. До того ж горщик був останнім у довгому ланцюжку хліборобських дій: від сівби до збирання врожаю і приготування їжі. В горщиках варили борщ, кашу, які вважалися ритуальною їжею, жертвопринесенням богам.

Від кореня слова “горщик” – “гор” походять слова: гора, горб, гордість, горе, горілий, горілиць, горілка, горіти, горіх, горлиця, горло, горловина, горниця, горно, горобець, город.

Антропоморфізм, притаманний посудові, чи не найбільше відбивають горщики, які мають ручки, носики, нагадуючи тим людину. Купуючи новий горщик, господині стукали по ньому, прислухалися до звукових вібрацій, щоб визначити ще й стать. Якщо це горщиця, то

вона краще варить борщ і кашу, в ній вони будуть смачнішими. Горщик – символ добробуту, священний предмет домашнього вжитку.

Горщики використовувались у поховальних обрядах, з прахом людини їх закопували в землю, повертаючи плоть богині землі, а душу богині неба для її подальшого перевтілення. Зустрічалися й горщики-пічки, в яких палахкотів вогонь. Вони були посередником між богом неба і предком, душа якого після кремації вже не могла втілитися на землі. Ці горщики і стали прообразами майбутніх храмів, в стіни та печі яких неодмінно вкладалися і вмазувалися горщики із прахом предків. Це пояснює також те, чому в домовину почали ставити горщик з їжею. Відповідні за формою порожні глечики (голосники) вбудовували в стелю, щоб була гарна акустика. Господарі вішали глечики і горщики на кілки тину днищем догори, щоб оберегати домашніх птахів від яструба.

У горщиках переносили вугільні жарини до нової оселі, зберігали золоті та срібні монети, коштовності. В новий горщик клали речі та волосся людини, яка була далеко від родини, і палили його в печі, щоб вона затужила і скоріше повернулась додому. Вважалося, що відьми можуть покласти у горщик місяць і зірки, хмари і дощ.

Водночас гончарі ліпили з глини не тільки глечики, горщики, миски, полумиски, тарілі, чаші, кухлі, підставки для свічок, а й фігурки звірят, пташок, людей. Отож не випадково ми читаємо у Біблії про те, що Бог, немов космічний гончар, створив Адама із земного праху, з того червоного культурного ґрунту, що вже був обпалений в горнилах історії. Крім того, ми зустрічаємо також дивовижні історії про живу воду, яка зцілює рани, оживлює померлих. Цю воду або тримають, або знаходять і приносять у глечиках міфічні й казкові герої.

Паска – смачна бабка, а також калач, пиріг, які за формою та кольором нагадують дідух. Перший сніп нового врожаю, дідух, об'язували барвистою стрічкою, завітчували й ставили на чільне місце. Біля нього клали свіжу прикрашену паляницю, щоб, зайшовши до хати, людина спочатку побачила їх і привіталися з ними, а також згадала, як вона обробляла землю, сіяла, доглядала, збирала й зберігала врожай, чи все врахувала, щоб хліб вийшов смачним і добрим. На святі врожаю дідух займав найпочесніше місце. Він не тільки унаочнював собою результати землеробської праці, був символом виховання та навчання цьому виду діяльності, а й виступав у ролі символічного прабатька і вчителя.

З прийняттям християнської релігії на місце дідуха почали ставити ікону, яка допомагала набути того піднесеного стану, в якому людина починала своє спілкування у Святому Дусі з Богом. Якщо паляницю пекли з нового врожаю, що означало завершення землеробського року, то паска символізувала закінчення одного і початок іншого етапу в духовному землеробстві. Не випадково її готують на велике християнське свято – Воскресіння Господнє (Великдень, або ж Пасха), яке припадає на весну.

Паска стала ознакою людської перемоги над зимовими випробуваннями й стражданнями. Пошуки людини іншого, більш ефективного, життєдайного досвіду світопереживання, світовідчуття та світосприйняття відповідно до нової релігії закінчувалися свідомим приходом до християнського духовного вчення. Як весняне оновлення життя воно відроджувало людську душу в нову якість психодуховного буття.

Паску (калач, пиріг, дідок) готують із борошна, додаючи дріжджові або інші мікроорганізми, свіже й кисле молоко, масло, сметану, яйця, сіль, цукор, подрібнені горіхи, родзинки, цукати, ванілін, корицю. Сходячи, вона високо підіймається над вузькою формочкою й утворює хвилю, яка нагадує чуб дідуха, або колосся. Верх обмащують збитими з цукром яєчними білками і прикрашають різноколірною горіховою стружкою, що має нагадувати безліч живих яскравих зернінок.

У паску з сиру (бабка) додають яйця, мед, інколи цукор і ванілін у відповідній пропорції. Все добре перемішують і готують на водяній бані. Паска, символічно поєднуючи працю землероба й пастуха-скотаря, своєю назвою звертає нашу увагу на те, що в образній мові перших християн частіше використовувалося слово “пастух” у значенні пастир, духовний наставник пастви, ніж “землероб”.

Паски прикрашали стрічками, квітами, разом із крашанками, писанками та вином на вишитому рушникові в барвистому кошику несли в храм для освячення. По-святковому вдягнені родини, перебуваючи у спільному молитовному стані спілкування з Богом, освячували себе духовним світлом вищої світоглядної свідомості, відчуття і сприйняття. Надаючи святові та його атрибутам символічного значення, вони тим самим організовували своє спільне психічне життя й отримували неоціненний досвід реального переживання святкових подій, чим розширювали межі спілкування у фізичному та психічному всесвіті власного буття. Ось як описує святкування Пасхи в столичній родині головний герой дитячої книжки “Телеозеро”.

...Ще недавно ми робили святкові декорації на Різдво і Стрітєння, а вже сьогодні до Воскрєсіння Господнього готуємося. Бабуся встала раненько, розпустила і збила у мисочі сир з медом і яєчками, вилила суміш у формочку для кексів і поставила на водяну баню. Формочка ритмічно підскокує на струменях гарячої води, що підіймають її знизу, а потім знов падає, вдаряючись об дно каструльки. І якоїсь миті починає здаватися, що ми їдемо в маленькому поїзді з дитинства в цікаву святкову подорож.

Ось на великому столі, накритому новою скатертиною, з'являється червоний рушничок, а на ньому розмальоване блюдо із духмяним високим калачем з родзинками. Зверху калач обмащений збитими з цукром яєчними білками, які білою пінкою запеклися в духовці, і потрушений рожевою стружкою з кокосових горіхів. Біля нього розташувалися розписані нами веселі писанки і крашанки, немов дівчатка у весняному таночку навколо світового дерева. На нього спирається іконка Ісуса Христа в образі пастуха серед отари. Апо обидва боки від неї дві манюсенькі овечечки. Бабуня каже, що то ми і є.

Перед іконкою я ставлю жовтогарячу свічечку також у формі яєчка, яка розташувалася на підставці-віночку з маленьких соняшників. Бабуня садовить на паску двох іграшкових пташеняток і говорить, що це її тато й мама прилетіли до нас із вирію на свято, щоб подивитись, як ми гарно і лагідно святкуємо всією родиною та ще їх згадуємо. І розташовує біля них пучечок духмяних засушених квіточок. Нарешті сирна паска готова. Вона нагадує живу засмаглу плоть. Матуся накриває її таріллю з великими червоними квітами, перевертає формочку і виймає пасочку, а потім прикрашає її сухими фруктами і цукатами. Усі сідають до столу. Я запалюю свічку. І бабуся читає молитви шанування і вдячності до божественних сил, які відроджують природу і людську душу.

Які ж смачні шматочки пасочки. І хто її тільки вигадав. Оті яєчка, сир і мед, мабуть, найпоживніша їжа, яку дають дітям, залучаючи їх у святковій співтворчості і любові до пізнання і творення людського світу.

– Бабусю, а чому люди говорять, що на свята нічого не можна робити?

– Мабуть, тому, що на свята вони не тільки відпочивають від буденної роботи, а й вчаться цінувати її плоди, своє життя, себе й іншу людину, а особливо спілкування, яке є способом пізнання і тво-

рення людського світу. Вчаться дякувати, дарувати й отримувати подарунки, любити і радіти, відчувати й усвідомлювати свою гідність.

(Коренем слова “паска” є “пас”, від якого походять такі слова: пас у значеннях пояс і рух рукою, пасіка, пасічник, пасовисько, паста, паства, пасти, пастир, пастух. Слово “пас”, у свою чергу, складається з двох коренів: “па” – батько, і “ск” – секти, що разом означає провідник, або той хто навчає, адже саме на пасі, поясі чоловіки й жінки носили ніж та інші гострі знаряддя своєї праці).

Український борщ – надзвичайно поживна перша страва, до якої має входити 22–24 компоненти. Готується досвідченими господарями здебільшого до приїзду гостей, на свято, інколи у неділю. Подається з пампушками з часником і сметаною. Вважається лікувальною, зміцнюючою і оздоровчою їжею, символом здоров'я. Не випадково коренем слова “борщ” є “бор” – густий, сильний, могутній, ліс, ведмідь.

Приготування та споживання борщу вважається складовою ритуалу спілкування з божественними силами природи. Окрім борщу до ритуальної їжі українці відносили також кашу, вареники з сиром (помащені медом і сметаною), пироги з вишнями, калиною і маком та узвар із сухих ягід, фруктів і трав. Останній мав складатися із 12–16 компонентів і вважався цілющим напоєм.

Хліб і сіль – узагальнююча назва їжі, а також символ добробуту, гостинності, довіри, милосердя й любові.

Здавня люди навчилися вирощувати пшеницю, робити борошно й пекти з нього найрізноманітніші за складом, розміром і формою хлібні вироби. Хліб сприймався українцями як подарунок неба і землі, уявного і втіленого. Він шанувався як образ божества і жива істота, був оберегом від впливу ворожих сил. Нагадуючи формою сонячне коло, а піднятою з одного боку скибкою – хвилю золотого колосся, біла паляниця стала найпоширенішим образом того, що ми власне й називаємо хліб, яким би він не був – із пшениці, жита або їх поєднання. Хлібина стала не стільки ознакою важкої хліборобської праці, скільки символом стосунків людини з небом і землею, культури спілкування між людьми у праці, навчанні й святі, реального втілення людських устремлінь і добробуту.

Коли люди кладуть хліб перед іконою, вони свідчать про свою вір-

ність Богу. Вважалося, що разом із шматком хліба Бог дає людині долю і щастя. Не випадково наречених благословляли іконою і хлібом, домовляючись про весілля, їх руки клали на хліб. На свято Успіння Богородиці традиційно освячували хліб з нового врожаю. Вважалося, що різати хліб, а краще розламувати і розподіляти його між членами родини має чоловік, а готувати тісто й випікати батьки могли удвох. Хліб саджали у піч в цілковитому мовчанні. Не можна було ні голосно говорити, ні тим більше лаятися, ні мести підлогу, поки був у печі, ні виходити з хати, поки відкрита піч. Бо хліб міг злякатися і не спектися як слід. Не можна було виймати одну хлібину і різати, поки не випечуться інші.

Хліб, як оберіг, клали в колицю до новонародженого, брали з собою в дорогу, щоб він оберігав шлях, залишали на місці майбутньої оселі, несли з собою в новий дім, обходили з хлібом хату або ж кидали його у вогонь, щоб загасити пожежу, клали біля хворого, щоб він скоріше одужав. Хліб брали також із собою, коли йшли свататися, ним благословляли молодих, брали у церкву, зустрічали з церкви гостей і наречених. Хліб разом із медом і сиром як жертвопринесення залишали в полі, в лісі, на могилах, на камені тощо. Про нього говорили: “Хліб усьому голова!” Слово “хліб” є коренем для інших слів: хлібець, хлібина, хлібороб та ін. У свою чергу, “хліб” складається з двох коренів, що означає брати-бороти разом із тим, що хлине, тобто співпрацювати з потоком самого життя.

Хліб як продукт праці землероба є також символом матеріальних і духовних плодів людського життя. Зустрічати хлібом і сіллю наречених, батьків, сватів, родичів, добрих знайомих і друзів стало ознакою не тільки їх шанування, гостинності господарів, запрошення до трапези, а й довіри, спілкування, спільного споживання плодів життєвого досвіду, пізнання й розвитку.

Ось на хлібині ми бачимо сіль. Це означає, що вона, немов солоний піт, є не тільки його оберегом, а й оберегом усього людського життя. Адже сіль символізує сенс людського життя. Вважалося, що коли сіль падає на підлогу, то в родині можуть виникнути сварки, тому її члени мають ставитися особливо уважно один до одного. По сіль, а отже, і за життєвим досвідом, їздили українські козаки, чумаки аж до моря, маючи за орієнтир лише зірки та Чумацький шлях (рос. Млечный путь).

Слово “сіль” є коренем для інших слів, наприклад, сільськогосподарський. У свою чергу “сіль”, походить з двох коренів “сі”(зі), або “со”(зо) і “ль”. Тобто коли її додати до чогось, поєднати з чимось, то їжа стане дозрілою, смачною, а отже, придатною до вживання.

Хліб і сіль подають, низько кланяючись. Той, кого вшановують, має відломити хоча б маленький шматочок, вмочити його в сіль і покласти до рота на ознаку визнання й приєднання, інакше це свідчить про його невігластво та негативне ставлення до господарів.

Дороги життя в пошуках його сенсу, а ще хліб та сіль зустрічають людину з народження й проводжають в останню мандрівку. Вираз “не хлібом єдиним” говорить не тільки про забуття символічного значення хліба, а й про занедбання символічної мови, яка є сіллю самого мислення, про необхідність нагадування суспільству, що людина має право задовольняти не тільки фізичні, а й психічні, духовні потреби. Старозавітні слова “у поті обличчя твого будеш їсти хліб” означають, що, коли людина забуде про своє духовне коріння, про те, що вона створена Єдиним Богом за Його образом і подобою, то її хліб більше не даруватиме їй радість життя й довголіття.

*Чумацьким шляхом,
Волами волі,
У візочку долі,
Везу поволі
Горнятко солі...
Азовське море –
Буквар-абетка...
Аз – перша літера життя,
Тхне рибою,
Морською сіллю,
Під сонцем репнула
Просолена земля...*

Яйце – з давніх-давен людина навчилася використовувати в їжу пташині яйця. Вона споживала їх сирими, печеними, вареними, смаженими, додавала в інші страви.

Важко визначити корінь однокорінних слів “яйце” та “яечко”. Можливо, це “я” або “яй”, тобто той, хто дихає, живе. В обох випадках він свідчить про усвідомлення людиною свого біологічного походження з яйця. Цікаво, що в англійській мові “погане яйце” означає нікчемна, нікудишня людина, а “на яйце” означає намовляти, підбурювати, до того ж “яйце” стає складовою таких слів, як “єгиптянин”,

“егоїзм”, “зарозумілість”, “вихід”, “витік”. Уявляючи своє походження з яєчка, людина тим самим ототожнює себе з небесною пташкою, або пташкою у світі почуттів і думок, у світі уяви і мрії. Відповідно до уявлень наших пращурів дерево мислення людського роду від початку було заселено представниками двох психотипів мислення – птахами і мишами. До образів птахів і мишей зверталися також мудрі скіфи у своєму посланні царю Дарію.

Свято зустрічі весни, початок нового землеробського року і нового відтинку в духовному становленні людей не могло обійтися без яєчка та його символічного означення. Яєчко, з якого весною вилуплюється пташеня, сприймається як символ відродження життя. Отож воно стає прообразом всесвіту, міфічним золотим яйцем, духовним яйцем-райцем.

З появою рослинних фарб люди не тільки почали фарбувати яйця, а й красиво розписувати їх. Писанки відігравали роль листівок, образотворчих послань, які відображали мрії та уявлення про всесвіт і рідний край. Згодом вони стали невід’ємною складовою родинного виховання. Процес приготування до свята перетворювався в пізнання світу, освоєння ремесел, ознайомлення з мистецтвом, створення більш витончених форм родинного спілкування. І сьогодні писанки прикрашають ялинки на Новий рік, без них не обходиться жодне свято, особливо весняне. Писанки стали бажаними поетичними подарунками в родинному колі, серед знайомих та друзів. З прийняттям нової релігії образно-символічна мова писанок розширилася за рахунок християнської символіки. А крашанки й досі беруть участь у весняних іграх.

*Мистецтва витвір писанка-яйце –
Дарунок внутрішнього світораю.
Воно, немов моя душа-райце,
Заквітчане у кольори розмаю.*

*На нім є розпис символів життя –
Вогонь червоний і космічний вітер,
І води синії течуть із майбуття,
І матінка-земля в проміннях світла.*

*Мистецтва витвір – писанка-райце,
Лежить в гніздечку із долоней долі.
Осяяєє сонечком усе...
І в світ глядиться чуйним оком скроні...*

в) небесні тіла, відлуння, богині і перевтілення

Сонце – небесне тіло, яке люди здавна шанували як джерело тепла, світла і життя. Сонце і біле світло відрізнялися. Сонце було джерелом, що випромінює видиме світло, а світло всесвіту було невідчутним і без видимого джерела. В деяких міфах сонце змальовувалося оком вищого божества. В народній традиції вранішнє сонце було символом і жіночого, і чоловічого образу.

Вважалося, що сонце живе там, де земля сходиться з небом, на сході, в країні літа, що кожного ранку воно виїжджає на білих конях, які дихають вогнем, і здійснює колообіг неба. А коней йому виводить його сестра – Ранкова Зоря. Друга сестра – Вечірня Зоря заводить їх на конюшню після того, як сонце скінчить свою роботу. В різних казках згадується, що сонце має матір і жінку, яку воно знаходить собі серед людей і яка народжує йому дітей. Цікаво, що в українських колядках господар дому ще й досі порівнюється з місяцем, його жінка – із сонцем, а діточки із зірочками.

Сонце завжди вважалося священним, його називали красним, прекрасним, світлим, добрим, справедливим, божим, йому, як і воді, молилися. Взагалі сонце і вода сприяли врожаю, а сонце ще й захищало людей від темряви і холодів. Малюнок сонця, його символ у вигляді кола, хреста в колі, колеса зустрічаються на предметах домашнього вжитку, на одязі, будівлях тощо. Вважалося також, що коли народжується дитина, то від сонця відривається шматочок, який перетворюється на зірку. А коли людина помирає, то ця зірка згасає і падає на землю. Душа ж праведної людини повертається до сонця, а із зірок, які згасають зі смертю грішників, утворюється місяць. В усіх святах календарного циклу сонце відіграє особливу роль. Воно стало також символом доброї, чуйної, життєрадісної усміхненої людини, яка навчилася любити і дарує свою увагу, шанування і визнання іншим. А “сонечко” стало ласкавим звертанням до дітей, коханих і друзів.

Дзвін – елемент культурного простору, звук, який віддзеркалює сферу людського буття. Через те під час замовлянь недуги відсилалися туди, де не чуто дзвону, де не кричить півень, не співають пташки. Дзвін символізує присутність вищої сили, Бога, уявлення про істину. Під звуки святкових дзвонів люди вмивалися біля джерел, щоб бути здоровими. Дзвін асоціювався з тими ж функціями, що й гучний голос. Вважалося, що дзвін позитивно впливає на вегетацію культурних рослин, на ґрунт, поліпшуючи його властивості; дзвін відганяє хмари з градом, вбиває хвороби, оберігає людські поселення від епідемій, несе звістку померлим про прихід свята.

Кохання – зв'язок між чоловіком і жінкою, батьками й дітьми, в основі якого лежать їх позитивні емоційні стани, високі почуття і психологічні властивості і який різною мірою переживається й усвідомлюється ними. Кохання, як і дружба, й спілкування у Святому Дусі належить до міжособистісних (на відміну від ділових), або експресивних, емоційних стосунків і разом із ними задовольняє психічні та духовні потреби людей. Якщо секс втамовує фізіологічну потребу чоловіка і жінки, то їх кохання один до одного задовольняє психічні потреби у визнанні, підтримці, любові, розумінні, пізнанні іншої людини, самопізнанні і саморозвитку.

Любов, на відміну від кохання, передбачає ще й обов'язки одного щодо іншого. Коли кохання зникає, а обов'язків стає дедалі більше, любов трансформується в ділові стосунки, пов'язані з веденням домашнього господарства, доглядом за хворими та дітьми. Українці надзвичайно високо цінували кохання і вважали його божественним відлунням, подарунком небес, творчою лабораторією майбутнього, в якій вигранюється людина та людські взаємини. Вони обожнювали, опоетизовували й оспівували кохання у піснях.

*Посідали лебеді на воду,
Задивились лебеді на вроду.
А лебідка лебедеві пара, –
Не засмучуй неба, сива хмаро.
Не чорнійте дні на небосхилі,
Хай обручку сонця котять хвилі.
Не летить літа так дуже швидко,*

Хай поплава з лебедем лебідка.

*Хай вже краще висохне озерце,
Ніж кохання в лебединім серці.
Без лебідки помирає лебідь,
Склавши крила падає із неба.
Пада лебідь, винести несила,
Самотина світ йому закрила, –
Не летить, літа, так дуже швидко,
Хай поплава з лебедем лебідка.*

*Доки може плавають біла Лада,
Не спокусить Ладу хитра зрада,
Бо любов у лебединім світі
Та завжди, як пісня у зеніті.
Тільки раз кохає білий лебідь,
Тільки раз злітає він у небо.
Не летить літа так дуже швидко,
Хай поплава з лебедем лебідка.*

(О. Білаш, М. Ткач. Пісні. – К., 1977, с. 72–73)

*Напитись голосу твого,
того закоханого струму,
тієї радості і суму,
чаклунства дивного того.
Завмерти, слухати, не дихать,
зненацька думку перервать.
Тієї паузи безвихідь
красивим жестом рятувать.
Слова натягують, як луки,
щоб вчасно збити на льоту
нерозшифрованої муки
невідворотну німоту.*

*Триматись вільно й незалежно,
перемовчати: хто кого.
І так беззахистно й безмежно
чекати голосу твого!*

(Ліна Костенко. Неповторність. – К., 1980, с. 124)

Лада – давньоукраїнська богиня родючості, краси, долі, кохання, любові та шлюбу, весілля й добробуту, покровителька дівчат і жінок. Уявлялася молодою, ніжною і надзвичайно красивою жінкою, синьо-окою, високою, стрункою, з довгим білим волоссям, прикрашеним вінком квітів, вдягнену в довге світле й завітчане плаття. Інколи символом Лади вважали білу березу, яку молоді жінки та дівчата під час весняних свят ходили завивати у поле і до лісу. Лада та її дочка Леля, Льоля або Ляля уособлювали весняні й літні сили природи. Лада поєднувала в собі весну та літо, а Леля – початок весни. Слово “лада” й досі залишилось у звертаннях, скажімо, “ладо-ладонько моя”. Лада нині жіноче ім’я, яке означає мир, лад, злагоду.

“Благослови, ой мати, Ладо-мати, весну закликати!” До Лади зверталися також із проханням зберегти сходи, молоде колосся, наслати тихий вітер, врожайний дощ, їй дарували квіти. Після купальських свят молитви до неї та шанувальні пісні поступово вщухали до наступної весни. Пізніше слова й молитви до Лади як до вищого божества перейшли у молитви до Богородиці.

Протягом року Ладу найбільше згадували на весіллях та Новий рік, коли дівчата збиралися ворожити на німій водиці, яку набирали в мовчанні. Органічне поєднання землеробської праці та материнської турботи в образі цієї богині відображено в піснях, сценаріях сватання та видавання заміж, в яких ім’я Лади постійно згадувалося.

Леля – Льоля, Ляля, дочка Лади, втілення ранньої весни, зелених сходів, руні, юні, молодості, богиня догляду за дітьми, любові, ніжності, уявлялася гарною дівчинкою. Від її імені походять такі слова, як “льоля” (сорочечка для немовляти), “ляля”, “лялька”, “лелека”, “Лель”, “лїля”, “люлі-гулі”. Ще й сьогодні молодята прив’язують до свого весільного авто ляльку, уквітчану різнобарвними стрічками.

Якщо на Масляну проводжали зиму й закликали весну, то в квітні, коли з’являлася перша трава й квіти, молодь влаштовувала дівоче

свято, “ляльник”. На роль Лялі обиралася найвродливіша дівчина. Її прикрашали вінком і садовили на зігрітому сонцем пагорбі на лаву, яка була зроблена з дерену й символізувала землю з паростками. Поряд клали хліб, а з іншого боку лави – яечка, масло, сметану, ставили глечик з молоком, а біля самісіньких ніг розташовували віночки. Дівчата починали водити хороводи навколо Лялі, танцювали й співали, прославляючи її як годувальницю, дякуючи їй за те, що вона дарує врожай і плідність. Після того Ляля роздавала всім вінки, щоб учасники свята прикрасили ними себе. Покуштувавши разом принесені страви, дівчата пускали по воді ті віночки, які призначалися річці або озеру. Так закінчувалося свято приходу весни, її присутності у навколишньому і внутрішньому світі, свято гармонії обох світів, що символізувало собою життєлюбність.

На свята Лелі та Лади розкладали вогнища, попіл якого вважався священним і лікувальним, ним посипали зерно, малювали хрести на лобі. Вогнища палили з соломи, носили на штахетах (решітках), на чотирьох довгих жердинах, щоб новий сільськогосподарський рік був родючим і врожайним. Такі вогнища мали назву “олеле”. Не випадково слово “сільськогосподарський” означає господарство сільського поселення, де спільними зусиллями здобувають духовний досвід за сценарієм свят, якими разом із людьми опікувалася Льоля.

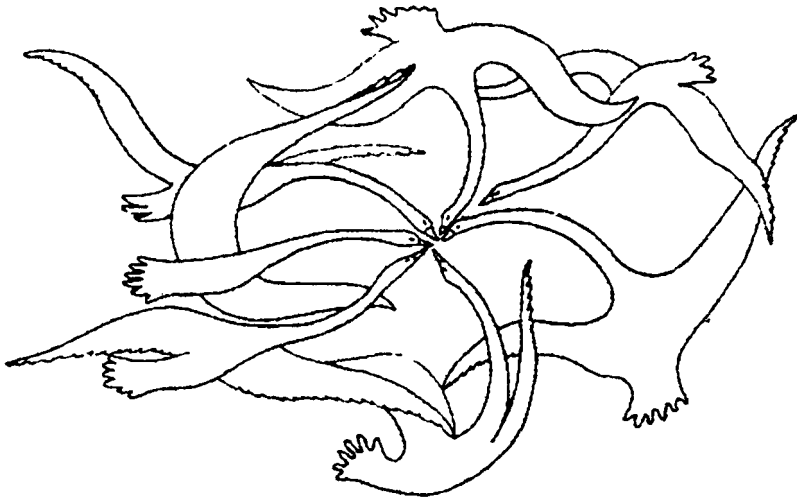
Сад – образ і символ фізичної природи, життя, світу, культури, людського роду, сімейного спілкування. Для українців сад ще й символ України, батьківської оселі, дитинства. “Садок вишневий коло хати” оспівав у своїх рядках Т. Г. Шевченко. Столицю Київ ми також називаємо містом-садом, який розкинувся на дніпровських кручах. З садом порівнюємо рідну мову і освіту. Не випадково середні школи і вищі навчальні заклади розташовуються біля або посеред садів і парків.

Як сад сприймається і світ уяви, майбутнього. Рай–садом називають внутрішній світ людини та світ її рідної мови. Повернення до саду, піклування про сад вважається відновленням і розвитком людської душі.

Український національний одяг – один із найвшанованіших символів рідної культури, вдягання національного одягу на свято – вияв людиною почуттів своєї етнічної належності й відповідальності за її збереження та відтворення.

Одягання – ритуал створення людини,
Сорочку-оберіг я маю і понині.
Вона – саме світло в зірках суцвіття:
Калина й виноград, васильки і пшениця,
Ромашки й мак, троянди і жар-птиця...
Розписана сорочка вся, немов світлиця.
Це – гімн життя і пісня колискова,
І матір, і рай-сад, молитвеннеє слово,
Освіта і саме світочуття...
Умиюся, вдягну сорочку я,
І народжуся, мов дитя.
Я вивчу світовому знов
І скрізь читатиму любов.

(Див. також: Н. С. Шапарова. Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М., 2001)

ЗМІСТ

Тема 1. Вступ до психологічної культури	4
1.1. Історія становлення та предмет психології культури	5
1.2. Місце психології культури в системі психологічного знання	9
1.3. Міждисциплінарні зв'язки й структура психології культури	11
Тема 2. Історична психологія як наука	14
2.1. Історія становлення, предмет, принципи й завдання історичної психології.....	15
2.2. Методи історичної психології	19
2.3. Історична психологія про обожнення і духовність	22
Тема 3. Етнічна психологія як галузь психологічного знання	29
3.1. Історія становлення, предмет і завдання етнічної психології.....	30
3.2. Етнос і етногенез: суть і розвиток	32
3.3. Етнічна психологія про засновників суперетносів	37
3.4. Етнічна свідомість, етноцентризм, психічний склад і традиція	44
3.5. Етнічна психологія та уявлення прадавніх українців про своє походження	48
Тема 4. Кроскультурна психологія як наука	56
4.1. Історія становлення, предмет і завдання кроскультурної психології	57
4.2. Психологічний вимір культур	61
4.3. Культура і особистість	68
4.4. Культура і спілкування	73
4.5. Символи духовної культури України.....	76
Тема 5. Психологія культурної взаємодії	85
5.1. Психологія міграцій і акультурації	86
5.2. Культура, пізнання і освіта.....	91
5.3. Культура, здоров'я і довголіття.....	98
5.4. Культура, мова і творчість	108
5.5. Закінчення	117
Словник основних понять	122
Від автора	129
Додатки. Словник символів української культури	131

The proposed course of lectures considers the topical issues of cultural psychology as a science of human behavior related to their affiliation with various cultural and historical epoch, ethnoses and cultural practices, explores the main scientific and applied problems of historical, ethnical and cross-cultural (comparative cultural) psychology. In addition, the manual covers such concepts as historiogeny, ethnogeny and culturogeny of human mentality.

The book is designed for students and instructors of higher education establishments, experts in the area of psychology, sociology, culturology, as well as for political scientists and students of local lore.

Навчальне видання
Кузнєцова Тетяна Василівна
ПСИХОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Курс лекцій

Tutorial
Kuznietsova, Tetiana V.
CULTURAL PSYCHOLOGY

A Course of Lectures

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Редактор *Л. М. Ліщинська*

Коректор *К. В. Хорунжа*

Комп'ютерне верстання *В. М. Войтенко*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку. 21.10.05. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. 9,15. Тираж пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Друкарня
Свідоцтво ДК № від ..200